CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

909

Almira 2
Shelf 1
7

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द. नं. १६८८३

शब्देन्दुशेखर

मू. १५/-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्थाशयादि ... २

श्री माध्येऽस्पष्टमिति । ननु शरः खरे उरण् रपर इत्यनाजिति वक्ष्यमाणग्रहणसामर्थ्येनाशरपूर्वे ऽसौ वनपरेऽस्तु ... म् । ननु लृका
रस्य यणि हि लपरत्वं वक्ष्यामीति भाष्याद् लपरत्वे लाकृतिरित्यादौ लकारद्वयश्रवणम ... ह्रस्वो न त्वनन्तर्येति फलभेदात्क
थं सामर्थ्यम् । ऋकारेऽह्नेऽपि धात्रंशादित्यादौ यणि रपरत्वे पिरो रि इति लोपादिति दोषाभावः । अत्र केचित् ऋकारांशे हल्त्वस्य ह्रस्वादेशि
रो रीति प्रवृत्त्या फलाभावेनरुरण् रपर इत्यस्याप्रवृत्तेः स्तात्साहचर्याद्लृकारांशेऽपि हल्त्वस्य प्राप्यप्रवृत्तिरिति वदन्ति । तन्न । अत्र
बाधविषयमित्यस्य प्रवृत्त्युत्तरकालप्राप्तत्वासम्भवात् स्वविधेयनाशदर्शने पूर्वं न प्रवर्तत इत्यस्य मानाभावात् । किञ्च ऋकारांशे तथा
त्वेऽपि लृकारांशे साहचर्याल्लपरत्वं नेति वक्तुमशक्यत्वात् तत्र साहचर्यपरिभाषाया अविषयत्वात् । लोकेऽपि नित्यन्तिमा ... लशात्रा
नेऽप्येकस्य प्राप्तपूर्वक्षिणायाल्लोपे अन्येऽपि न गच्छन्तीति न ... ननु वायमसिकत्वर्थहत्रमित्याधुत्का रोरि ति नित्यो लोपः स्यादि
ति माध्यविरोधाच्च । यत्तु हलः परभूतानेकसजातीयवर्णोच्चारणोऽविरोधः इति ऋकारांशे धात्रंशादित्यादौ न दोष इति तदपि तुच्छम् ।
वर्णस्य सत्त्वे कण्ठता त्वाधमिधातविरोधस्य स्पष्टत्वात् अत्र पूज्यपादास्तु । लपरत्वं वक्ष्यामीत्यस्य व्याख्यास्यामीत्यर्थः । व्याख्या च
रलयोः सावर्ण्यविधानमिति भाष्याभिप्रायः इति रलयोः सावर्ण्यमुक्तं कस्तु लाकृतिरित्यत्र लपरत्वं सावर्ण्याद्रोरि रीति लोपेन न दोष
इति । न चरामः ... रीति रित्यत्र रा मकरीति रित्यवस्थायां रो रि रामरररी ति स्थिते पूर्वस्य रो रीति लोपे कृते पदेऽतिमकारो नारवर्णितोऽ
कार दीर्घ इति वाच्यम् । अरण् घटितपदघटककेकारलोपनिमित्तीभूतठकारस्य हल्वर्णरेफस्यापि ग्रहणात् न दोषः । न च र
लयोः सावर्ण्यमक्षिविद्धतीत्यादौ दोषः लकारद्वयोच्चारणसामर्थ्यात् अन्यथा मालप्पालइत्येव ब्रूयात् । न वा विद्धविद्धरावेदी वा पारस्यो
देशोऽधिसिद्धेः रद्धा म्यामित्यत्र तु लकारान्तधातोर्व्यवहितपरस्यानिष्ठातकारस्यासम्भवात् तस्यासिद्धत्वात् । न च त्वन्मते मामगो इति स्तरस्यैव
सवृहसतीतिभाष्यं विरुद्धमिति वाच्यम् । लरणस्तत्रस्य भाष्यप्रमाणेन वृद्धवृहतामिति भाष्ये मेकदेशयुक्तिरिति शेखरे स्पष्टम् । ए
तेन कमहद्धकार इत्यादौ दोष इति वदन्तः परास्ताः । न च रो वयोः स्थानामुपोत्तमर्षितीत्याद्यनेकस्थले लोपधादौ नामव्यतिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् । अरुवर्णयोरिवातोत्रामस्थोति रेफल्लकारद्वयोच्चारणोनानित्यत्वादिस्य स्थलेऽप्युक्ते हिति वदन्ति । वस्तुतस्तु पूर्वमतिवद्
न्तुकरणमिति पक्षे गमूर्द्धकारस्थाकृद्धकारइत्यादिप्रयोगानुरोधेन रेफो अरणां सवर्णानसन्तीति भाष्यविरोधेन चलपरत्वं वक्ष्यामी
ति भाष्यस्य सावर्ण्यविधानाभिप्राय । अतएव रलोऽयुपधाद्धलादेरित्यत्र भगवता पाणिनिना लरलोऽयुपधादिति न सूत्रितम् । अतएव चा

वाचके इति न्यायात् । विभाषापेक्षस्वीकारेऽपि छोरित्यादेरत्वेवोपपत्तिः । तथाहि । द्विवउ इत्यत्र वकारपूर्वे लोपेन सिद्धे यो इति [illegible] अन्यथा सिद्धे च

प्रमथ इत्यादि । विधानादिकपरिभाषा पाख्यातुं न भविष्यति अन्यथा इकारस्थाने दीर्घे च पन्था इति सिद्धे किं चेत् नः ननु सन्धुक्ष्यर्थं नत्

नाहि न च लभ्यते इति चेदेवमपि आदिधानेन [illegible] रतो दित्यादिधानं ज्ञापकम् न चाधिभानस्य [illegible] नद्य व्यादिभि नमुकारा नभु

क्षरामत्यत्र वा अपूर्वस्यैव निवेकल्पिकदीर्घसंपादनेन चारितार्थ्यात् कथं ज्ञापकमिति चेद् [illegible] हरणं ज्ञापकमस्तु । न च पन्थानमि

च्छति पथीयति पथीयतीति पन्थाः पथियोरित्यादौ दीर्घ आकृत्या चोपित्वा [illegible] इदमपि न [illegible] मिति वा [illegible] । पथिमथ इति

सूत्रभाष्यप्रामाण्येन पन्थाः पथियोरित्यादेरनाविधानस्यैव लाभात् । ननु प्राचीनमते [illegible] हरणप्रयोजनकथनपरत्यां मनोरमायां

मिद्धहरणानुपपत्तिदानपरकौस्तुभस्य च परस्परविरोधः आपन्न इति च सर्व कथं परिहरणीय इति चेद् एके चत्त सप्तमीसमासाभिप्राये

णकौस्तुभग्रन्थः षष्ठीसमासाभिप्रायेण मनोरमाग्रन्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु सप्तमीसमासप्रयोजनाभाव [illegible] मनुत्वा [illegible] नदना

मपरत्वादिरादौ [illegible] वेति । इकपदमनीय अच्चो गुणः [illegible] वास्तु गुणाद्वृद्धिर्भावमुच्चाय यत्र विधानं तत्रा च इति [illegible] पदमुप

तिष्ठत इत्यर्थः । यद्यपि गुणवृद्ध्योः [illegible] प्रत्याहारकरणेन [illegible] तथापि अच्च [illegible] इति [illegible] एवम् । [illegible] यातो इ

त्यत्राजन्तत्वाद्गुणः स्यादिति वाच्यम् [illegible] धातुपाठसामर्थ्ये ना कार [illegible] णेति केचित् । यया [illegible] आतो [illegible] इति

स्माकं मतोऽस्त्राजास्येति सदृश्यते स्वनेत्वन्मतेलाकृतिरिति प्रयोगः कथमिति चेत्. मास्त्वेकदेशपंक्तिकल्पनापेक्षयालाकृतिरिति प्रयो
गोऽनभिधानमिति ब्रूमः न हि पदोनाः परेशाः सन्तीत्यस्याशेषग्रहस्येति सूत्रे कथं तेषां ग्रहणमिति पर्यवसानाच्च एवं ग्रहणाद ग्रहणः का
र्यमाणो न भवतीत्यर्थः. न तु सर्वत्र पदोनाः परेशाः सन्तीत्यर्थ इति भो मगो इति भो अंश शेषो भावे नैकदेशपंक्तिः संस्कृतम्. तस्मात् कमल रिति
हस्तावरूपासनभिधानमिति वाचिन्त्यमशेषवस्वयदि अशापरेशास्यादशाग्रहणमनर्थकं स्याद् च ग्रहणेने सिद्धे रिति सर्वं लराणां गस्य
माः श्यरमशापिमः अलम्

2

वाधके इति न्यायात्। विभाषापेक्षस्वीकारेऽपि ह्रो रत्वादेरसत्त्वेयोपपत्तिः। तथाहि। कृवऊ इत्यत्रैव कारप्रश्लेषेणाक्षिपं योऽर्थः इति पन्थाः इत्यत्रापि च
पममध्य इत्यादि। विधानादिकं परिभाषापायेऽपि नैव भविष्यति अन्यथा इकारस्थाने दीर्घे च पन्था इति सिद्धे किं चेन्न। ननु सम्बुद्ध्यर्थं तत्
नाहं नलभ्यते इति चेद्र्वमपि आदिधानेऽपि कृतोदित्यादिधानं ज्ञापकम् अचाधिधानस्य … न मा…
श्यामस्यैव वा अपूर्वस्ये निवेक … दीर्घसंपादनेन चारितार्थ्यात् कथं ज्ञापकमिति चेदत्रोच्यते … ज्ञापकमस्तु। ननु पन्थानमि
च्छतिपथीयति पथीयतीति पन्थाः पथियो इत्यादौ दीर्घे आकृत्या चरितार्थत्वेन इदमपि … । मतिवाच्यम्। पथिमथ इति
सूत्रभाष्यप्रामाण्येन पथ्याः पथियोः इत्यादौ सुविधानस्यैव दत्ताभावात्। ननु प्राचीनमते इह ग्रहणप्रयोजनकथनपरत्वाम्मनोरमायां
मिह कृतानां पकृदानपरकौस्तुभस्य च परस्परविरोधः आपन्न इति चसैव कथं परिहरणीय इति चेदत्रके चित् सप्तमीसमासाभिप्राये
ण कौस्तुभग्रन्थः षष्ठीसमासाभिप्रायेण मनोरमाग्रन्थ इत्याहुः। अन्ये तु सप्तमीसमासप्रयोजनाभावात् मनोरमायां … न्तु
श्च परत्वादिरोधो दुःखपरिहरवेति। इक्पदमनीय अचो गुण इत्युक्तेऽन्यत्रापि गुणः स्यादित्यतः उच्चार्य तत्र विधानं तत्राच इति अस्मानं पदमुप
तिष्ठते इत्यर्थः यद्यपि गुणवृद्धिसंघटितप्रत्याहारकरणेन वाक्यार्थः … तथापि अचश्चेति स्पष्टार्थकरणेनापि … न च यातो इ
त्यत्राजन्ताङ्गस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् तत्र याञ्चिधातुपाठसामर्थ्येन आकारस्य गुणाभावे इति केचित्। यया वित्यादावातोऽनालश इति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इकोगुणवृद्धी। अनयसूत्राभ्यां गुणवृद्धीपदे तु वर्त्मगुणेत्येतेसु तः। वृद्धिर्गुणवृद्धी एतियोः अनयागुणवृद्धी आदौ अभ्यां इत्यर्थलाभ इति प्राचः। न
भासदनुवृत्त्येव सिद्धे तद्ग्रहणसामर्थ्याद् व्यापारआश्रयणानलात इत्याहुः। मः। ध्रा। इमं पन्था इत्यादा गुणवृद्धीपदमनुवादकेवलाकारे दित्र
भासदनुवृत्त्येव सिद्धेतद्ग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा सइत्यचा लनस्यात इमं इत्यत्र चादि इकारस्येव स्यात्। पाथिनशब्दे एका
दे इकानुगुणवृद्धी विधा ने ने इक परिभाषानुपस्थानाद्धोः। अन्यथा सिद्धे अन्यथासिद्धे। नहि त्वदादीनामस्तीति सूत्रमेव अकारादिघ्यो विधाने इक
इत्येवस्यात्। अत्रोच्यते। इक अक्षीतिसूत्रं धर्मेता इत्यत्र व्याख्यानमास्तु अन्यथासिद्धे। नवाद्धिः एतगवेचास्तीत्यर्थमा एवमपिदहीदस्मारइत्येन
परिभाषानुपस्थितौ ज्ञापकम्। अन्यथा त्सदादावि कोभावानर्थक्यमेव। नचैवमपि तदोसः सावित्यर्थत्यदादेनाग्रहस्यावश्यकत्वेन उपस्थानानि इत्यर्थक्यकथं ज्ञा
लाघवाद्धान्ये सामान्यसूत्रे ज्ञापके बाधकेनः। इदमदाम इति ज्ञापकम्। किंतु इदमशब्दान्यम कारस्यातेवप्राप्ते तद्बाधनार्थं इकः परिभाषा
पकनीतिचेत् आपका नरग हाला। तथाहि इदमोम इति ज्ञापकम्। नन्व यगस्तु नीत्यादोमस्त्यस्यविधानं भोराजेरति वदनुस्वारबाधनार्थेन चारितार्थ्यम्
परिस्थितो मस्य प्राप्तिविरहाज्जे इदं यथास्यस्यैव। तथाहि इदो। यणि सम्पतिसूत्रे व्यर्थं तज्ज्ञापकपकम। अन्यथा इकारस्याल्वे
इकथंज्ञापकमितिचेदस्त्वेवं तथापि ज्ञापकानामपस्त्येव तथाहि इदो। यणि सम्पतिसूत्रं व्यर्थं ज्ञापकम। अन्यथा नपस्यालाभावे
मस्सामितिसूत्रेणादस्यस्य त्वे तदैयर्थ्यस्यस्य मेव। किंच नेदमदसोरकोरिति सूत्रमधुकार्थं ज्ञापकम। अन्यथा नपस्यालाभावे
नेसादेयाप्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यस्यस्पष्टमेव इमेवज्ञापकसामान्यापेक्षः। अकारादिग्रहणे विधानेइक परिभाषानेपनिष्ठा नेत्यस्यार्थस्यासति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिः कृत्वशातायते। धिधिव आत्याफोः द्विमारायते हा ननु पुङ्क्तेर्वियोगसमयम्संसारफालायते इत्यादौ सावेर
वारि नार्थ्यादिति समाधानमनुसा बाऽजस्यगुणाप्रसक्तेः। नास्त्रीप्रयोगमाजस्यगुणापत्तेः सतिदिकृ ॥६॥ ॥अप्रु॰ अस्पृ॰ अअ॰ अक्ताः
धातुकाद्धधातुकयोरत्य वनेऽपस्थितो प्रयत्नभेदेनात्वाभावात् पूर्वोक्तस्य विधृतत्वम् उःस्य सवर्णत्वमित्यस्मात् त्वाभावादेवेत्युक्तम्। नचअ
अर्क। प्रयत्नभेदादीर्घाभावः। नन्वाजयुग्मः सर्वत्राद्युदात्तस्यैव अवर्णस्यादिति वाच्यम्। यतस्त्र्याद्युदात्तनिपातनेन कास्यते इत्याद्युदात्तनिपातनेन नयकु
अ इतिदिघ्यमानस्य संधत्वेनाग्रहा नत्वात् इति ज्ञाप्यते। अन्यथा सर्वत्राद्युदात्तत्वे सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यात्। न च विधेयस्याच त्वाभावे नहल्त्वादस्य एवादेशार
गाकस्यानिरुङ्गाकस्वादेश आमण्ड्यां नत्र स्वरपूर्वनेः ॥७॥ ॥अधिकारस्येष समाह। स्यादयाः प्राप्यानि। अष्टाध्यायांक्रमः॥ दादे धात्वर्थः एका
तिवाच्यम्। पुङ्गं भावे बोधारणासामण्ड्यां उत्सवस्यायां घत्वमस्मादयाः प्राप्तयोः जस्त्वंच नत्रपदानम आवोजस्त्वापवादः जस्त्वंचप्राप्तम्। वर्ते
वोव रुङ्नोजरो ले प्रत्ययभावात्। गोदुहम् नारुङ् त्वं जस्त्वम्। वल्वप्राप्तम्। अनुनासिकश्चप्राप्तः अनरुङ्त्वाद्रुत्वं स्याः
वप्राप्तम्। अनुनासिकश्चप्राप्तः। पदान्तसापेक्षकत्वेन अरत्वस्यानारुङ् त्वाद्रुत्वमितिवाच्यम्। अनयोर्मध्ये सप्रपृष्यनास्यवानि
नचस्वमतेपश्चम्यन्ते सम्पन्नयोरुभयोर्निमित्तत्वेनोभयोर्वहिरुङ्त्वमिति कथमनरुङ् त्वाभावस्यानरुङ्त्वाभावाद्विभावाप्राप्तानुमा
भिन्नत्वात्। अजरामरोऽस्यत्यभाष्यात्। तत्राहि अजरामरोस्यत्यनुमज्जरसोः प्राप्त्यावेहिरुङ् नत्वाभावस्यानरुङ्त्वाभावा त्वमित्यधिकारः नचप्रश्नानित्या संभवे गोधुङ्मानित्यत्राभावना किमर्थं
विधानिषेधे विचारासंकुलितः स्यात्। तस्यानुयइत्यस्येवालरुङ्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति वाच्यम् तन्न हि नलोपस्याभावो धातोरित्यस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावरूपफलमिति वाच्यम् । अत्र तु अन्यथैव निर्वाहात् । निर्वाहश्चेन्न
त्वविधानसामर्थ्यादेव नलोपाभाव इति । न च सम्बुद्धौ विधानस्य चारितार्थ्यम् तत्रापि नलोपाभावेन । न च सम्बुद्धौ नङि सम्बुद्ध्योरिति निषेधेन नलो
पाभाव इति वाच्यम् । नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति । न च सहस्त्वायुर्योगमम्बेकथमेकमुदाहरणम् । इत्थं द्वित्वविषयकत्वेनैक
मुदाहरणं ज्ञेयमिति । अतस्त्वगोधुक् मानानि प्रत्युदाहरणम् । अम्ब इत्यादौ पररूपाधिकाराज्ञ नो हि इति । इष्यपररूपेणास्यादित्यर्थः । अन्यथात्र दीर्घ
निषेधेनाकारस्य पररूपं न स्यात् ॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । अविद्यमानपदानुवृत्त्या पूर्वत्र परमविद्यमानवदित्यर्थे सिद्धपदस्य व्यर्थमिति वा
च्यम् । शास्त्रस्याविद्यमानवत्त्वे विराजत्यामित्यादौ कृतस्य कार्यस्याविद्यमानत्वे वृद्धेर्दुरुपपादतया दीर्घापत्तेः । यदि निमित्तकारणाभावे
घमानत्वं कार्यं विद्यमानत्वनियामकं स्यात् । तदापि तथा । न चैवं नानादेव विद्यमानत्वेपि घटस्यादृष्टानात् । शास्त्रं तु युगपत्स
पृक्ते चारितार्थम् नलोपः सुपीति सञ्ज्ञायां तस्यासिद्धत्वे कारणानुत्पत्त्या भावत्वेन कार्यानुत्पत्तेश्चाह । कार
णानुत्पत्तौ कार्यानुत्पत्तेः । नौ कौमुद्यामित्यलम् ॥ :०: ॥ ॥ वृद्धिरादैच् इति । कालकोधसोऽत्र विवक्षिता संज्ञको
चः शालोत्यनिर्धारणविज्ञोतकत्वं नादन्तात्रोधघोषाप्रवमह लक्ष्ये हि न तत्कार्यकारणाभावेन वर्णान्तस्य नारभावत्वेन च

२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाच्यत्वविवारादीनां नाभिप्रदेशात्प्रारब्धो वायुः प्राणाख्य ऊर्ध्वमाक्रमणः मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तः सन् वर्णानभिव्यज्य तदभिव्यक्तिकाले वायुर्यन्नि विश
सृष्टो येन गतः विवारादीनां विकाशादीन् करोतीति निमित्तत्वात् अतएव आभ्यन्तरप्रयत्नसमेत्यपोत्पत्त्यादिनिरीक्षयाम विरोधः आभ्यन्तरप्रयत्नसमत्वादि
संयोक्तव्येत्यर्थः यत्र वर्णोत्पत्त्यनन्तरं मूर्ध्नि प्रतिहतो भवन्ती इति वदन्ति ते आ विरोधः स्यादेव ॥ ॥अत्र [illegible] थः सा च सम्मवा
च्यम् अत्र शरवर्णेऽक्रम एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृकारपाठः अन्यथा तस्यासत्वं नाङ्क्याऽऽत्यवचनस्यानाक्यत्वं स्यात् नचाकार ऽस
वर्णकाकुर्तानो निवा भ्रमः अलजात्योऽकारान्तयोर्निर्वाहात् नच वर्णसमाम्नाये यस्य पाठस्तस्यैवासवर्णत्वाकांक्षास्यान्नहि ऋकृ पाठ्येनामपि
स्यादिति वाच्यम् अतएव अयोगवाहेषु पाठः पाठेऽपीति नियमो नास्ति तस्यासवर्णत्वेन सत्वाद्यर्थमपि अस्तु कार्यार्थत्वेन दोषो नेति भावः न
वमाख्येऽसवर्णसंज्ञाकावारणाय मतिनोक्त इति न वाच्यम् तत्रायुक्तम् [illegible] क्रम ध्वनकारप्रयोजनकथनावसरे प्रत्याहारार्थमित्युक्तम् आदि
पदेनासवर्णसंज्ञाकात्वं योजनीयमिति । आच [illegible] ति केन हेतुना ० सूल्यकरणमिति प्रश्नः तीति भावः नच ऋ ऋ लृ लृ इत्यादौ [illegible] णार्योदिल्पस्य
कथंपरित्यागः ऋ ऌ ऌचन्द्रोत्तिः अतत्समासस्य वनस्यात् कुतः यथा बालकस्य सर्वस्येत्यत्र समानाधिकरणो निषेधः । तथा समानाधिक
रणोऽत्रापि निषेधः स्यात् अतस्तस्य त्यागः अतः प्रकारान्तरमुक्तम् न च स्वमतेपदार्थपरिनिष्ठितेन समासः तदा निषेधो भवत्येव अतः किम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नुदीयते॥ अनेकस्वरत्वेनेऽक्रियते तत्रचकारान्तस्य तत्रापि कृकारान्तस्य आश्च्लवर्णस्येति तस्यासत्वात्कायान्तावस्थंस्मात्। इत्यस्यकोर्थः वर्णसमा
म्नाये ऌकाराभावेऽलन्तस्यात् नचसवर्णग्रहणात्तस्याभावमपि। इदानीं अग्निऌकारस्य पाठस्यवने अतः अकारान्तस्यात् इत्यपि प्रयुक्ता यान्तरयोज
नायम्॥ [redacted]॥ ॥क्रियावाचिनः किम् आरोपयति बहूपति आज्ञापयति अर्द्धयतिरित्यर्थः नचे यथा गौरीशब्दादेः प्रातिपदिकत्वम्
तत्रापि धातुत्वं तस्यादितिवाच्यम् अर्थवत्सूत्रे धातुरिति पर्युदासात् धातोरर्थवत्त्वग्रहणम् अन्यग्रहणोपतिष्ठकत्वमितिभावः तथाच
क्रियावाचिग्रहणं कर्त्तव्यमेवेतिभावः नेनु धातुरीतो भ्वादेरुपगन्तव्यत्वामितिवचनात् तत्रापि स्वरसिद्धः नच पूर्णानित्यनेनैव अन्यत्र कृति
स्वरसिद्धो उपसर्गत्वयोपादानं किमर्थमिति चेत् अतो यतो उपसर्गत्वस्याभावे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेनैव [illegible] प्रतिषेधः तथापि नाइति कारकोपपद
दात्स्यन्तोदात्तः प्राप्तः सिद्धान्तेनु गतिरनन्तर इत्यनेन प्रकृतिस्वरो जायते इदानीं तस्यात् एतदर्थम् उपसर्गत्वयोपादानम्॥ ॥अन्तरत्वमसिद्ध
॥ ॥तत्रचालत्वग्रहणेपि तस्यान्तस्यग्रहणम् ह्रस्वस्यासिद्धत्वादिति यत्र ह्रस्वस्यासिद्धत्वं तत्र उभयोर्ग्रहणम्। नचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
लग्रहणम् तत्र ह्रस्वस्यासिद्धत्वेपि तकारस्थानिकोयोऽल् तस्यग्रहणं स्यादत आह अतएव ह्रस्वामादिक्षिति यद्यत्र चकरादि उक्तव्यम्
सान्तस्यैवग्रहणम् तर्हि अर्थस्वरूपस्थ इत्यनेनैव किञ्चिदर्थेन पसस्य उपपत्तिः तस्मादेपदः सुप्तस्थ इति सन्तोक्त ह्रस्वस्यग्रहणम्॥ ॥
अर्थपदार्थस्य जातिस्वरूपार्थकत्वेतत्र नानुपपत्तिः प्रायोक्तिकिमर्थपदार्थस्यकोर्थः प्रतीतिजन्यविषयः शब्दपदार्थ इत्यस्यकोर्थः पदजन्यप्रतीति

विषयः तदुक्तं श्रीहरिवदपन्नाग्नभा पदो घटस्तनवदुश्रीहिर्नेजायते ततो गाभिनस्यात्. तथाच कौण्डभट्टो वाक्यार्थे. अर्थपदार्थस्य प्रोस्य प्रार्थकस्येत्यर्थः॥ ॥न
तु वादवाक्ये इति यो वाक्यविशेषसप्रत्यासत्तिहेतुस्तु प्रवर्त्तते नैकस्मिन्दिति नाहेतुर्नैकस्मिन्नेकत्वेन यथा न सत्यत्वेन तथान्यस्मिन्नपि वादवाक्ये पि न जायते इत्यलम्
॥ अतएव समासविशेषरूपापादाने एवेदं सूचितमिति. स्वरूपमित्रत्वादेवेत्यर्थः। तथाविशिष्टरूपोपादानत्वं किन्नाम. गतायां नन्वित्थं वार्णितमत
वर्णसमुदायात्मकत्वं विशिष्टरूपापादानत्वम्. न तन्नयुक्तम्. कुतः संयोगादिरूपाधितायरावनइत्यादौ संयोगस्यानिरर्थकत्वे नयग्रहणप्रसंगात्. त
थाच यत्नः कर्त्तव्यः स्वज्ञाज्ञानधीनत्वात्क्रियग्रहणं विशेष्यतेति वर्णसमुदायत्वानिश्चितरूपोपादानत्वम्. सत्यतारानेवज्ञानस्य वारित्वस्यास
ग्रहापत्तेरतो वर्णसमुदायत्वम्॥ ॥वाक्यलक्ष्याण वाचिक संज्ञा शब्दस्य संज्ञाकरणेन वर्णकृताङ्गाप्यसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणं ज्ञापनाद्येति.
न च स्वरूपमपि प्रत्याख्यानेनैतद्वाक्यग्रहणं नस्यात्. संज्ञायां स्वग्रहणं स्यात्. सूचसत्वेन तु अशब्दत्वमेतन्नाभिधेयः इदानीं नास्यादितिवा
च्यम्. यदि संज्ञायां स्वग्रहणं स्यात्. अर्थवत्वस्य संज्ञा तन्नु प्रधानं तदेव अर्थवत्स्यात्. ज्ञापयति स्वरूपस्य ग्रहणेन तितवज्ञा
पकं नायाति. कुतः परमपि चरत्वेनसत्सञ्ज्ञाविधानार्थम्. न च तदर्थं नवज्ञाविधिर्वक्तव्यः तन्नुलयुक्तम्. अतिपं च आतिरवात् इत्यत्रापि
स्यात्. ह्रस्वनपाप इति सूत्रोक्तसूचितेनैव. तयान्तयत्नः ज्ञापकपर्यायप्रत्याख्यापनप्रश्वेत्यादीनामनभिधानमेव. तदर्थं यत्नः कर्त्तव्य इति
ननु प्रत्याख्याने तावदिमानेपि यत्नः शब्देनैवाभिप्रकाशनायाभासमानतया स्वरूपस्य ग्रहणम्. भवतु पर्यायग्रहणे कि बीजम्. तथाच यत्नः १

कोसौ यत्नः। नघोऽश्यितार्थपदस्यातिरस्कारस्य यत्नः इति प्रत्याख्यानवादिनामेसूत्रमभिमतं पर्यायग्रहणार्थं न्यासबोधः कर्त्तव्य इति भेदः॥ ननु स्वं रूप
सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे निर्जरसो विध्यन्न स्थानिवद्भावो न स्यात्। स्वञसत्वेनाभिर्जरशब्दस्य स्वरूपेणाग्निः। स्वरूपस्य गवला न शास्त्रीयत्वम् शास्त्रीयत्वं कि
मास्म शास्त्रेण बोधितत्वम्। तदेदानीं नालि स्थानिवत्सूत्रस्य तद्शास्त्रीयस्य एव प्रवृत्तेः। तासां नित्यानित्यत्वस्य पर्यालोचनेनाकिं स्वीयत्वेन आह। अत
एवमङ्गवतीति। ज्ञापके न तस्य शास्त्रीयत्वम् अपूर्ववोधने शास्त्रीयस्य निरुन्तिकस्तु स्थानिवत्सूत्रे निरूपयिष्यामः॥ ॥यस्य कार्ये
परित्वमपरत्वतयोरवङ्गरात्वाशित्रभाति। न च सर्वस्य नस्य यच्चप्रनकस्याकरणे तेषामस्मादीति परिभाषयातदादिविधिर्न स्यात्। सर्वस्य तस्यापि 6
शेषाद्वामानात्। तथा च यत्नोऽधिकृतप्रतिविप्रोऽम्यणामादिः। न अन्यत्सामानाधिकरण्येन सह प्रवृत्त्येतद्यथा इकोयणचीत्यत्र येन निर्दिश्यते
नतदन्तेत्याग्निः स्वीक्रियते जरायां वस्यनु जराशब्दानेन्नाग्निः। अतस्य वसुङ्कस्वरूदस्थानिवद्भावेनासन्नत्वान्न हत्वम् तस्माद्यतनदीर्घो
त्पादितः। रा क्रियतानुश्चकारे स्थानिवद्भावेनासन्नत्वं न स्यात्। अत्राक्रोपित्वात् तथा च दशाक्रिग्राह कमेव। न चैवराजपुरुषस्यकाल
वाकिंधमानत्या नलोपो गायने तन्न स्यात्॥ ॥आमिङ् अहिर ऊनस्ते। अन्नाउ अङ्गा लिख्यासाप्ति अल्पनिर्दिष्टानियस्य तदन्तर
ङ्गम्। वहिर्मापकानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य न ब्रहिरङ्गम्। अत्राङ्ग शब्देन स्वरूपमेवाभिसंगृह्यते इत्यत्रानाग्रहः। अर्थसं ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सापदस्यमपि गृह्यते यणिगमनाविरहात् अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालम् अप्राप्तिकं जीत्सुखमसिद्धमन्यत्वं: संस्वस्का इत्यत्र समं कृति इत्यवस्थायां पूर्वोपरसि
नार्थं निमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुल्यात्स्वेसुट्पुनर्क्कते ततो द्वित्वामतिसुट्कोऽसूर्वो निमित्ते ओमाङ्गोऽप्यत्र न स्यान्न इत्यत्र यानिवनाइत्यवस्थायां गुरण
मलोपोऽपि प्रसङ्गः उठ भपवादत्वाद्बनोपयाधते गुणमन्तरङ्गोन्ते गुणोसह्यङ्गः न ज्ञास्मात्वस्थिनीमिति लक्षणानुकर्त्तोपधा न्योटधातुक
त्वाश्रयत्ने गुवनुवकारादि नमङ्गः अननुनासिकश्च प्रत्यासमित्याद्यपत्त्वादन्तरङ्गः सत्कृते गुणमत्वाप्राप्नोतेः नतोगुणादन्तरङ्गः
त्वापयनि गुवनुवकारादिनमङ्गः अननुनासिकश्च पूस्यनामित्यापक्षत्वात् नचाके नरङ्गे नयथा बाधित स्यान्तद्गुणस्यानित्यत्व
स्याप्ररण: नचो गोपिनित्यत्वे गगणान्लुक्प्रवृत्तेः गुणस्यापि नित्यत्वात् स्यान्तस्यन्तरङ्गः बाधुरणगुणबाधकत्वमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
उतो दिश अन्तरप्राक्पनि यनविधिरनित्य इत्यादत्वात् स्यात्र इत्यन्तरङ्गः बाधुरण गुणबाधकत्वमिति ॥ विधानमेव ॥
॥ ॥उठ साकाममवाविति नवकनानवर्तीतिज्ञना विस्यप्रसभवः एत्ये च सोपति योगविभाग नानाविस्तादीनामननविधानमेव सपानपदत्वाभावात्
क्षीरपत्लभिः क्षीरस्पातीति क्षीरस्पामे मद्वारिपदेरो स्वनर स्काजुनरपदद्वतिसाल्वम् नवाऽऽकु चा द्वितीया लम् नचैतत्रापि स्यान्निवड्डावे
अन्नादिव च तिमनसङ्गावपस्ते नादिवद्भाव नैकाजुत्तर पदत्वान्न नम्नातिदेशं विना नसंगच्छन्तु नचैतत्रापि स्यान्निवड्डावे तस्मादन्नादिवच्चेति
मानिर्वाह: स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरेवाभावात् किञ्च अणतयाऽन्नाभयरणात् अनान्यथानितिनिषेधात् तस्मादन्नादिवच्चेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सअमवद्यंच वन्ध्यामेव अन्यथा —— कावत्वे स्वतः सिद्धमेवस्थानिवद्भावेन अन्तरणपदत्वं चा आनीयते तस्मात्स्थानित्वमेनादि तितस्य उक्तप्रद
त्वमः आलोचितवान् न च लोकन्यायेनैकाजुत्तरपदत्वे साध्ये भाष्यमतरीपि न स्थानित्वं कस्य पक्षस्योपरम्भ । तस्मिकाचुत्वेना
त्त अइनइत्येवं स्थानिवत्वे तस्यान्तरपदत्वं नास्तीति ॥ ॥पदशोभित्वेनासिद्धेः अन्तरङ्गत्वस्य बाधार्थमिति । पारत्वद
वर्णाभावादसम्भवादेव पदानादृत्वमात्मस्य नस्यासिद्धे नैस्यादित्याशयः । नचैवं नस्य वर्णेनैव सङ्ग तत्तस्यासिद्धः
स्तु [illegible] सिद्धिः परस्यासोऽस्यपादः नन्वेवं तीतावुपचितिलोपे परस्मिन्निति तस्यासिद्धः परस्मिन्सिद्धिः अनयोर्लक्षणयोः सम्भवो
त्रिकर्मत्वं भवतीति वाच्यम् यदि सम्भवस्तदा इष्टमेव बाधकाभावात् पदाङ्गाधिकारत्यस्य बाधेवीजाभावेन तदगावि
[illegible] तस्य पदस्येत्यर्थे तस्य [illegible] लेख सिद्धान्तग्रन्थस्यष्टार्थमिति बोध्यम् ॥ ॥पदस्याप्यधिकृतमपि न संबध्यत इति ।
नवरामशब्द पूर्वक [illegible] आपादपरिसमाप्त्यधिकारोऽयमित्युक्तम् अत्र पदस्येत्यधिकृतमपि न संबध्यत इत्युक्तम
इति पूर्वग्रन्थविरोधो अपदस्येत्यधिकाराभावादिति वाच्यम् पदस्येत्यधिकृतं पदान्तस्येत्यधिकारमपि नोपस्थि

५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमिति · आदितिलिङ्गान् · अन्यथा विभक्तिप्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वे अस्य पदत्वाभावेन सुप्त्वाप्राप्त्या नेष्टं तथैव स्यात् · यदि अधिकारो विनष्टः
नसंबध्यते तदा गौणाधिकाराभावादेव नेति भावः · अपेक्षावैस्वारस्यादेवानुमीयते इति आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोयमित्यर्थः किं
विनिगमकं तदाह · शादिति पूर्व[illegible]सामर्थ्ययोग्यम् ॥ ॥ किमः कः · ई इत्यत्र कुकः इतिस्थानिति · न चानिर्दिश्यमानेस्यादा वृथवे
म इत्यर्थे नाङ्गत्वाप्राप्तेः एतन्नेदः इत्यत्र कार्यग्रहणेन तत्प्रकरणे तद्रूपलक्षितेत्यस्य स्थानाद्यर्थबोधनेन तत्प्राप्तेः अत एवसा
कांक्षिसंनिधि[illegible] नः स्वादिषु [illegible] कस्मिन्नपि त्वे सर्वाकारेणान्तेः क्लादकचः पूर्वं एतत्[illegible]स्थकार्यग्रहणानि — प्रकृति
रिति न कदाचिदुपपत्तिः सकाशाद्यबध्यत्वेन [illegible] किमः एव वचनमिति अयं भावः · निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधेन
साक्षाद्विप्रकृष्टनिबन्धनेकादेशाद्यनुपपत्तिः · न च किमः इत्यस्यापि सत्वेपि कुम एव स्यादिति वाच्यम् · इदमादीनामित्यस्य प्रवादाधि
कारापवादेन न सम्भवतीति न्यायाज्ञस्य तत्तदादिरित्यर्थेनादोषात् · नन्वेवं कादेशो चारितार्थ्यम् तदभावे [illegible] सर्वस्यैवस्यादि
तिवेन · इतिस्वाशा · न हि [illegible]सामान्य[illegible]कार्येण नान्वयः कन्नियमेन · हिमावेत्यादौ नामित्यनेन संज्ञा [illegible] एवं सप्तो
नः सामर्थ्यादुल्लौ न्यायो भाषाबाधापेक्षया वैयधिकरण्यान्वयक तत्संख्योचितत्वात् एवं च मः कृदित्यासिनैव सिद्धौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किमहतिनिर्देश उत्तरार्थश्च · अतस्तपरद्रीदीर्घ इत्युक्ते किमत्यल्पस्यो नार्थत्वमुक्तं काकादेशः साक कार्थ इत्युक्तम् · कैयटोपवर्णितभाष्यतात्पर्यो [redacted]
पक्षयाः स्थलेषु त्वात्स्वरसाद्वाति क्रमथापाणिपाद् स्मादेरस्वाङ्गस्य यप संज्ञतादि निर्देश पन · तथानस्यानु · अतआह · इवाङ् समुदायस्य स्वाङ् साभाव इति ॥
॥ ॥ हलन्त्यम् · यज्ञेन भित्योरस्तु अन्त्यमित्यनुवर्तते नेष्यातिमहः इत्यादयम् · हलन्त्यमिति सूत्रस्य यथा सर्वविरोधापत्तेः ॥ ॥ हलोऽनन्तराः ॥ नन्वनन्तरा ननु संयोगो
नित्यर्थमिति गुरोरेव तदिति वक्ष्यत्वम् · आगमाद्यो भावे इत्याद्युत इति विशिष्टस्य स्थाने नस्यात् · इत्वस्य समर्थ्या इत्यत्रापि विषयेण च तदर्थमिति चेन्न · तद्व
वदेकस्य स्यात्समाधानं तं हि समासस्य नद्यादौ तुल्यान्वयस्य मृतमाकासमु तु पुरस्के कमवदे स्थितु दृस्यापत्तेरनितत्वम् ॥ ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । इस्व 8
नकत्वम् · द्वितीयः पुसो तिम गणा सत्वविसर्गभ्यां रजितत्या येन्ता लवा भासिद्धे इति चेन्न · अयगस्त्रस्यादेशोपगुस्वालभवेतीति किवित् · सपाद
सपाद्भाधिस्येत दृश्यानस्या सिद्धत्वेन तस्य वचनम् महाकाव्ये लाति · अपवादेतिकौ मधुक्षर स्वारस्येन ना नाभूयात् · वक्तव्य सिद्धतीतिन त्वविदः ·
॥ ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । ननु कालोल घुगुरु प्लुत इत्येवास्तु · एवं च ह्रस्वलाघवमिति गमास्तु · नचसंयोगे गुरु सार्थम् · तुचाचेद्व्यस्येव
कर्तव्यत्वात् · यमणत्र हृत्स्पदं तगोघलनु घ पदद · कर्तव्यम् · नचसमासेनापक्षेप्ततस्ततः · अपपृथदित्यत्रदीर्घोलघ्वित्युपरिदीर्घाप
निरिति वाच्यम् · तत्र लघु गुरुहस्य वेत्यव्यापत्त्या एकसंज्ञकस्यैव दीर्घस्य संज्ञापनना दोषात् तद्गुणेन म · अथवासंपूर्वमितिवाति
के नघृस्वभूमध्य इत्यादौ निषमेन तयुक्तस्य न पूर्वविप्रतिपत्तेः · समगलगवाद्वपश्चोत लघोर्दूयाः सन्तोस्त्यात्समारभ्याकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यो दानलोपनेष्वु· ननु मास्तु समावेशः आकडाराधिकारस्त्वेदं सूत्रं क्रियतां कुण्डाले लघुदीर्घं पुनः संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बा—
धो· रामस्त्वस्तित्यादौ तु गनापत्तेः· न च ह्रस्वान्नादौ वर्ति ज्ञापकात् पूर्वगत्या अन्यो न नास्ति [illegible] न भूमिति [illegible] समावेशादोऽपि लघु
त्वेन पूर्वान्त समावेशोपस्यायद् वर्णस्यैव सत्त्वादिति लविद् :।। पुष्कारं मरणाति· न च [illegible] ह्रस्वदीर्घपूर्वे [illegible] लघुसंज्ञे कृत्वा अन्यदीर्घपु
क्षे लघुगुरुसंज्ञाभ्यामवरुद्धत्वा ह्रस्वं लघु दीर्घं च नाक्रियताम्· संयोगे लघुगुरु इति क्रियतामिति चेदन्यत्र सूत्रमेकसंज्ञाधिकारपक्षेण ज्ञा
ह्रः न्यवे· नायः· गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधापत्तेः दवदुन [illegible] लोप्या दोपदा [illegible] विकल्पापत्तेः· न चानवकाश [illegible] बहुत्र कौ वचनम
वाप्सु लभ गौनिवायम्· तस्य पाक्षिकत्वात्· तु कपक्षोद्दूत्वेन [illegible] नध्यतवद्द्लभत्वात्· न तु कपक्षे [illegible] लभ्यत इति लोपक
त्वापत्तेः·· लोपस्यापि वैकल्पिकत्वात्· अपा [illegible] धातोरेतद्वेन· गु [illegible] त्यावप मित्याद्यो तु गणापत्तेः· ननु [illegible]
चिरस्यैवास्तु· अभत्ते [illegible] त्याख्यास्यते· तथा चोक्तदोषानवकाश इति चेन्न [illegible] क्षिकस्यापि भावाप [illegible] न च सत्य
तरस्य [illegible] परत्वात् [illegible] मात्रिकस्यैव ग्रहणमित्यपि वाच्यम्· [illegible] गोरत्वात्· किं च [illegible] भावापि [illegible] लघु
तिदीर्घस्य [illegible] त्वात् न चायमरस्य [illegible] लघुग्रहणेनैकमात्रिकस्यैव लघुग्रहणमिति वाच्यम्· [illegible] स्यापि प्लुतपदे [illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्त्रि वृत्त्यर्थं लघुग्रहणमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् नन्वत्रापुत एव दृढं लभः वाक्येतस्य — त्वात् पूर्वोक्त्याऽस्य वाक्यत्वात् । किंच गाति पुंवत् सन्वद्भावविधायकस्था
तस्यासिद्धत्वे माभिसुवेचामिति चेन्न उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति लघोर्गुणो नतात्सिद्धस्यैवं ज्ञाप
नाच्च । लघुपराभूतयाऽचङ्गतप्रत्याहाराभावगौरवात् स्वीकाराच्च । अत्र चीलादित्यपाशेषे अवशासुलभमिति चेदस्तु ॥ ॥ सुपो धा
स्विति । अत्र सप्तानि मिगक सुपस्त्वर्थभ्रमवारणाय । इह स्यमसु पञ्चतमोन्त पिपतिशालवस्य त्यः । मन्त्रकुलाचवकसुपो लुक् इत्यपेपरमसर्वना
परमगोरिस्य चाम सर्वनाम्ना नस्य चाभिमत्यन्तादिफलत्वेन सर्वनाम्नः ओकारान्तादिवि तत्का भावे नासुटे पिाद लनयोर
नापत्तिः एव परमकुलानीत्यादौ लुक्कोः कर्म अयोरन्तरङ्गान् पीस्य स्यापूर्वत्वात् प्रतिपदोक्तेन । लोटि ग्रिमस्य स्वमोरिति लुकि पश्चा
सुपो धात्विति लुकि परमकुलानीति स्यात् । परम आदेश्य आधिसद समङ्काराति फलत्वाभावेन लुगनापत्तेः । किंच अत्र मिति नेप्सप
स्तत्प्रमाण एवनावतरति अत्र स्मितिविशेषणसामर्थ्यात् अन्यथा सुपमा अस्मात् सप्तनाभिन्नकत्वेन सुप इत्यनुवर्तते एवश्च अस्य
धारवरादुर्धच रूप वतिचेदुच्यते कस्य सर्वेषामित्यादिपूर्वोक्तके लुकानुमते इत्यात्मानः दोषात् यस्मात् अत्र यस्त्वभावविनादिर
न्नः सुपो भाषे घन इत्यर्थात् किंचाभिसर्वनाम्न इत्यादौ विहित विकुसराप्पानाऽस्मिन् विपक्षे पर्वो चागोजायते गोतो णिदि

१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यादावपि विहितविङ्कोस्य रामास्त्विति· तत्रैव नञोरवत्वस्य षष्ठम्· तेन सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद् दूवर्णग्रहणेपि प्रवर्त्तमानया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयातत्साध्य
सिद्धिरिति भावः· एवं परकं तरफलमित्यादौ अन्तरङ्गानपीति न्यायस्यानरुं· निमित्तके विनाशोप न कः पूर्वरूपबोधकस्वभावात् सुपो धातुविति ज्ञेयं· परम
वाङित्यत्रापि खङ्भ्योस्तु गितिहेकि परमपदो नरसुवन्ता परत्वेपि संज्ञाकाद्धिहितत्वादिति तेनेति सर्वत्र समाधानाभरम्· एवं हि लक्षणासिद्धेर्नास्ती
स्याउक्तम्· निमित्तनुत्स्ये तिभ्रमेति· तस्याय भावः· संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वानियमात् अङ्गस्येत्यस्याङ्गसंज्ञकस्येत्यर्थः· गम्यजनकभावसंव
न्यश्च यस्मार्थः· पितुः पुत्रश्च पुत्रस्य पितेतिवत्· एवं चाङ्गसंज्ञकजन्यस्यसुप इति अङ्गसंज्ञकाद्धिहितस्येति यावत्· एवं हि अङ्गस्येति विशेषणं व्य
र्थम्· वृद्धिः सूत्रवैयर्थ्यमिदं शानुपपत्तिश्च नाशंकनीयामिति· एवं हि गर्गाविदाउश्चाइत्यादौ रूपं नत्वेनाङ्गसंज्ञायाप्रत्ययलक्षणेनसत्वाद
ङ्· संज्ञकाद्धिहितत्वेन सुपो लुगापानिर्देशः· इको गुणवृद्धीत्यादौ सामासिके भवणाद्धिनायं भ्रम इति चेत्· सूत्रप्रामाणाद्धिकस्यसूत्रेव
रावस्यपरवयाङ्गमन्यायमित्याशयेनाङ्गौरवः· अगापरे प्रत्ययवतिष्ठते· अथवा सवासिद्धकालादि स्याद्धनकप्रकरणवैयर्थ्यादवयवावयवि
सन्वन्ये एव सर्वानिर्णायेन भ्रमानवत्वाराद्धि न्यमिदमिति· ॥ ॥ नचपंचमी समा समासस्य नित्यत्वे प्रतिगणादेरिति भाष्योदाहरणं
साधकमिति नोरवरो क्रमसे भूतम्· सूत्रांशसामर्थ्याच्च पदे हि वह्नावा स्मादित्यने नग इति समुदायस्य भा राः जातिपक्षाश्रयणा
ब्रेति वो सत्यम्· स्त्रस्य तावन्नैवेयर्थ्यम्· प्रसज्य निभम्य इत्यादौ वर्णितार्थत्वात् न चाशापि· अतो ह्रस्वस्य स्थानिवत्वे पंचमीसमासे नसुर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लभम्· तर्हि इग्नतो हलादेरित्यत्र परिगणनात् व्यभदव्येत्यादौ चरितार्थत्वात्· किंच पंचमोक्षमासेनु स्थानिवत्वात् पक्षे पूर्णनां विपरीत-चारितार्था
वर्नाद्वितीयः समहायत्वात् नचलघुस्थानिवद्भावलभ्याकारः· सपूर्वोयस्मा इति· अन्यपदार्थो ऽसहायस्वरूपाकंखुगनितदिति वाच्यम्· तेन
व्यपसालीयात्· अन्यथादधिमध्विपाद्युवक्षानेव्यपदेशिवद्भावेनापूर्वः स्यमाद्यपगणादिषु सङ्ग्रत· नत्वतीयः· पूर्वार्थ ऽनार्थत्वादौ अ
तिव्याप्तेश्चनुर्थः· पूर्वोक्तातिव्याप्तेरवस्थानात्· नचाप्यवध्यवधिमतोः साजात्याङ्गीकारे लघुः पूर्वो यस्मादित्यन्यपदार्थो वर्णमात्रस्य यद्यपि
प्राप्नुवत्यापि वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यनेनाभिधानात् इति सूत्रोक्तभाष्यतात्पर्येण द्वयोरवग्रहणमभ्युपगते· स्वंहि· नो ज्ञार्थ्येत्यादावतिव्या
प्तिः· नापिभाष्यासङ्गतिः· नापि खलेदूषणाभिनिवेशाभिविचारस्तीयः· प्रमाणानु· यदिजातिग्रहणेनत्रयाणामपिग्रहणं स्यात्तर्हि दम्भरवेति
सूत्रं सानमोमित्यनन्तरं पठित्वा आपूर्वं चेधेति सूत्रस्थमीदूहणं योजयित्वा ई चानुवर्तयित्वा व्याख्यायेत· भूसमवदस्यवस्थायाम् ह लक्ष्मा 10
यनेनाकिलेन लोपे स्कोरिति लोपे ब्रुवं सिद्धं स्यात्· प्रमन्तु ईलनमात्रे त्वेनजातिग्रहणेपित्रयाणां तत्वाभावेनाकित्वमन्नस्यात् इतिनत्सामर्थ्य
मिति वाच्यम्· एवं चावध्यवधिमतोः साजात्यमलोन्त्यात्सूत्रभाष्ये नैव व्याकुप्येत· अतः सवर्णाग्रहणे जातिग्रहणमित्यस्याविनिगिव्यव 8
र्णोत्यादाने एवं प्रवृत्तेः· अच्चक्रलत्वाम इत्यादिदूषणानित्यावतः· यत्र चावन्नग्रहणं तत्र जातिग्रहणे तस्य तस्यैवेयर्थ्यं स्यात्· एवं च प्रकृतेव
र्णाविनिगिव्यापादानाभावान्न जातिग्रहणव्यतारः· ऊकृवेयर्थ्यन्तु इष्टापाने यस्मानिति बोरवराग्राय: ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इ सिङ् सोरे नेति नियमस्याङ्गवारणायेति । तथासति भवतीत्यत्र पूर्वरूपं स्यादिति भावः । नग्रन्थे नत्वभवतेरिति निर्देशेन ताहश शंकानेति वाच्यम् अनुवन्धो
घेङ् सिङ् सोरे वेत्यस्यापि सत्वात् तथा च ओणगवादो पूर्वरूपापत्तिः नचानुगतमाथामे भावे वेत्याकमे जेरित्यादि निर्देशात्ताहशमिति वाच्यम् असूभि
भेचे इ सिङ् सोरे वे त्यस्यापि सत्वात् तत्त्वानुगवनाक्षेपूर्वरूपापत्तिः स्यात् नचमूलादयोधातवइत्यादोपूर्वरूपापत्तिरिति भाव्यम् ॥ ॥ ॥
येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणपरिभाषा[illegible] घटकं तदन्तांशस्याथ वादः पठ्यते प्रत्ययग्रहणाच्चापञ्चम्याः यत्र पञ्चम्या परः
प्रत्ययकार्यान्तरं विधानाय परिशिष्यते ऽनूद्यते तत्रतदभावविधिर्नसमर्थः यथा दध्नामिकाताति इत्यत्र तेनदध्नतीनेत्यादौ धातोस्त
कारस्य ननत्वम् यश्चोश्चेस्नङ्घा प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधस्तेन समानाधिकरणौ हि तादृशो ऽसंस्कृ
त्याधिकरणानिरूपणं यत्र गौरिति पञ्चम्यथे सप्तमीसत्वात् स्वघश्चेवं येन विधिरित्यत्रावित्रणाम् तेन परस्य गार्ग्यायणप्रयोगस्य सङ्गच्छ
ते अन्यथापापागार्ग्यायण इति प्रसङ्गः नचातिस्पष्टत्वाद्यर्थमवयवस्य विषयो ऽमप्रवर्तमानयानिर्दिश्यमानपारिभाषिक
निरवयवस्यैव तस्य नत्वमप्राप्त्यतीत्यादपदे ऽतद्गुण संविज्ञानबहुव्रीहिः फलं गृह्यदन्तइत्यादावपि नत्वोदृशो भ
क्षायामदाव्यवहितोपरस्य सम्बन्धमानान्वयात् नचानुवेधामानो ऽनूप्यमानस्यैवसिद्धे नहि रूपमेन तलेपितद्वयोस्तत्वाभा
वादिति चेन्न अयोगवाहानामनुपदेशो ऽलोन्त्यविधिः प्रयोजनमष्टस्यपञ्च नेतद् लिप्रयोजनमितिहयवरट् सूत्रस्थभाष्ये राज्ञ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

देवस्यापि तदङ्गीकारात् अन्यथा विसर्जनीयस्यानिर्दिश्यमानत्वेपि तद्धोषस्य तत्त्वाभावान्नदसङ्गतिः स्यादेवेति चेन्न एतस्यास्त्रा
सहकारेणोक्तेतद्धोषस्य तदङ्गीकारात् अङ्गेनेत्र कृत्वेवत्त्व निङ्केतिन्नायस्तत्कारेणतथा तद्धोषत्वात् अतएव जेरानाइतिस्ह
नेजराश्चदानस्यजाद्यादवोष्मत्वोपनदोषः स्यादेवाभिपुत्यन्याश्रोधा लीत्यादौ जातिपक्षास्त यत्नेन व्यक्तिपक्षेनभूस्सुधि
योगतेता निक्षेरेत्वस्याधिनन्नहत् चौरेति केचित् ॥ ॥ ॥

गवालीत्यपकारस्य लोपोन अनार्थेत्रो खरसाधकत्वात् इत्यादौ पूर्वेनव लोपः अत्रार्थ इष्यान्तेवान्त्यस्य गायत्र्यत्रगतलन तथात्रापिनेति अन्यत्रगोवरालङ्कृतो
नेमिदोष पूर्वपदास्थायामितिसमासग्रहणात् युक्तालेकृतसंज्ञाप्रतीतिस्तेवरालुचिति व्याख्यानात् अनरग्रहनार्थेत्यमनरगलम्प्रथात्रनसत्त्वग्रहणाभावोप्
तथा चग थान्तित्यत्रव लोपः प्राप्नोति नेभगीकृतः अध्युपरिभाषाग्रहणसामर्थ्यात् लोपे कृते ऽप्युपरिभाषाग्रहणस्य चरितार्थत्वात् इति एतत् पूर्वगाह
संज्ञाभङ्गः भिया लोपेन अवसतायत्वात् नेवसंज्ञाभङ्गः भियेत्यत्र प्युप्रन्ति अथवासन्निपातपरिभाषया नलोपः कथसन्निपातः अध्युपरिभाषाग्रहे
योजायमानोवा नादेशः आगतो वा नादेशे तदा लोपेऽपि लोपे कृते ऽध्युपरिभाषानिघातः स्यादतो नोपेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूवादयो धातवः ॥ अत्र सूत्रे क्रियावाचिनः किं । याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं स्यात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न धातुत्वमिति
वाच्यम् । भ्वादेर्लाक्षणिकानामपप्यचयादीनां दर्शने तत्ह्रियये त्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तेः । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धा
तुषु सकारजः शकारश्चवर्गजस्टवर्गजः इत्यभियुक्तोक्तेर्मनोरमाशब्दरत्नग्रन्थः । अत्रायं पूर्वपक्षः । अन्येत्या
दीनां लाक्षणिकत्वेपि नात्र प्रवृत्तिः । लाक्षणिकप्रतिपदोक्तोभयसूपस्थत्वे हि तत्परिभाषायाः प्रवृत्तिः । अन्येत्यादीनां तथा
किञ्च धातुसंज्ञाद्दुष्प्रात्रिपादस्थत्वेनानुस्वारादीनामसिद्धत्वात् प्रतिपदोक्तरूपमेव पश्यतीति धातुसंज्ञाविधायकं शास्त्रमि
ति पूर्वोक्तशब्दरत्नग्रन्थोऽनुपपन्नः । तथा हि क्रियावाचित्वग्रहणाभावे वाकारोति वाभवाभूत्वाडौ वेत्यस्य धातुत्वे अवाभूरिति
पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वे सुबुत्पत्त्या पदत्वाभावेन तिङ् तिङ इति पदात्परस्य निघातो न स्यात् । इति शब्दरत्नग्रन्थः । अ
त्रेदं बोध्यम् । वाकरोतीत्यादौ न दोषः । अर्थवत्सूत्रे धातुग्रहणेन कार्यमेव । एवं च वाभूत्यस्य धातुत्वेपि प्रातिपदिकत्वं सिद्धत्व
वं । न चाधातुग्रहणाभावे हन्तेर्नामि प्रातिपदिकत्वे नलोपः स्यादिति वाच्यम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र नलो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पोतिङ इति न्यासेन तद्व्याख्याने च समानित्यादौ न नलोपः नलविधानसामर्थ्यात् तस्मान्नुगिति न्यासेपि नुगागमविधानसामर्थ्यान्नेत्नो
पोन अन्यथा नलोपस्यैव विदध्यात् रुजीयतीत्यादौ न दोषः पूर्वा सत्याति ङिनि रूपितं यस्य पदस्यैव तु भिन्नस्य नानस्य लोप इत्य
र्थात् इति रत्नाकरग्रन्थोक्तः नथाहि उपदेशावस्थायामेव सर्वधातुत्वेस नुमागमयतीत्यादावत्र चोदिते नीं धिये क्रिमाभि
त्वन्नलोपापत्तिः सति क्रियावाचकत्वे सर्वं गपानत्वेन तस्य कार्यादि गणपठितत्वाभावेनापि चादिदशगणपाठात् क्रियावा
दित्वाद्वे धातुत्वे नत नमति ङिकस्य वहि मूलस्य यावादेनं आनत्वम् यावादि पात्वेन नि धातसिद्धिः अथवा सत्तोह प्रक्र
मायाङ्मनुपि कृतेसकार्थाभावेन प्रकृतार्थत्वाभावे नव्याति यदि कत्वं नियमस्तात्पर्ये स्याउ अर्थात् तु यह स्यास्य कृतार्थता
त् भवादि सूत्रस्य सोख्याविरोधात् किञ्च नलोपविधायके सत्येन लोपोतिङ इति ग्रस्सजत्वाभिङ्कार्यां अप्रामाण्यस्य
चनात् किञ्च तिङ नस्य नलोप इत्यर्थकत्वमसङ्ग नमनिर्मूलत्वात् अतिङ इति पर्युदासापन्नोति ङ नभिन्नाति
ङ नसहृशस्य नलोप इत्यर्थे राजाश्चरखे त्यादौ नलोपापत्तेः तिङ्नत्वसाहृश्याभावात् सादृश्यं प्रकृत्येकाभेदप्रतिज्ञापा
यावादौ प्रममान मत् स्यादेस तु क्रियार्थावोतिसंहि ॰ निर्देशः। १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धानुरिति संज्ञातयोः संज्ञासंज्ञिभावेनान्वयः तदर्थं द्विपाठ। त्रिपदेऽप्यसोऽनुमोऽचेतिबोध्यम्॥ ॥ ऽः॥ कम्वराद्विति। ननु नकारोदोऽस्य स्योपस्थित्या ह्रस्वान्तोनदा
देः पास्य सम्बुद्धेश्चयवहलोपः स्यादित्यर्थो घकलादिद्यत्र नलोपो दुर्वार एवेति चेन्न। धमिग्राहकेमानाभाषाध्यायप्रत्ययग्रागवेजनतदादग्रहणात्। एवञ्च
प्रत्ययग्राह्यानीतिदादेह्रस्वान्तादित्यर्थः फलितः। अत एव तत्र नगमेः स्वग्रन्थेऽवलम्बनाद्विरोधमादायतदन्तविधिः कृतः। अन्यथा तदन्तविधेः पुनरेव प्रत्ययसा
मान्याधिकरणानदादिकिंविष्यमादायेदन्तावधेः कर्तव्यता बूयात्। ध्वनितञ्चेदं हल्ङ्याबितिग्रन्थ स्तविवरणे तदादेः प्रातिपदिकस्य ग्रहणमिति स्प
ष्टमेवोक्तम्॥ ऽः॥ ॥ [illegible]मिति। ॥ अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया तत्र बाधो न त्वयामधातोः क्विपि अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घे नोमिति रूप
म्। तेन चर्मेत्यादेः समासे चर्मनामिति दोषोऽवसेयः। मूलन्तूपलक्षणतया व्याख्येयः॥ ॥ ऽः॥ उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदशब्दः समासा
न्तावयवेति। पूर्वं हन्ति प्रियपादादौ नलोपाय वार्त्तिकप्रयासस्यानेकवाक्य॥ तत्र प्रत्ययत्वमेति। न चैतान्निवेचोपपत्त्या घनमह
ल्पादौ प्रकृतिभावापत्तिरेव व्याख्यम्। पूर्वपदकानादिस्थापत्तिरेव पदत्वस्वरूपमध्यमत्वस्वीकारात्। अत एव नहदण्डि
केत्यादौ नलोपसिद्धिः। सुगन्धित्यादौ सुद्भावाय ला[illegible] घवत्पदसंज्ञपदान्तेत्यादि। न चैवं मह सन्नेत्येन
निषेधेन। संज्ञामिति भाष्यात्पदान्तानामिति के निषेध इत्ययुक्तमिति वाच्यम्। तस्मान्नुडचि नलुमताङ्गस्येति त्वस्मिन्पक्षे भा
ष्यविरोधनास्येकदेशयुक्तित्वात्। तत्र हि भाष्ये कृ पूर्वान्तोः कारिष्यते पूर्वात्मे अन — इत्यत्रैके नलोपः स्यात्। नेवदोषः। नकारवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदस्याये पीत्यत्र पदेऽन्तर्घतितमासे पादस्य

पदेति पदत्वयोपोप...

थानसामर्थ्यान्न लोपो न भविष्यति एवमपि हि ऽ नोहस्वादिति प्रसज्येत एवञ्च अत — इत्यत्र अन्त्यत्वे चेति निषेधात् व्यायिये भः स्यादत आह अप
वादविधाविति निषेधकत्वप्रतिपदोक्तत्वात् पदादिग्रहणमन्यार्थमिति विषयत्वात् अत एव पदस्य भो विति सिद्धमिति तिङ्वोरित्वरे ऽ ...मिः अन्तो वन
लोपादिर्नेधा पूर्वया नेत्यन्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रवृत्ति मुत्वकोपूर्वमिति मिद्वङ् ... परस्य ह्वो ... ... न्यायक्रमः पर गङ्मुट् धातु
केदत्र प्रतानामभावेन प्रत्ययमितिमिता तत्र च पूर्वन्तो स्वस्य एकपूर्वपासमा ऽ अपदस्य ... ... स्यपू ... भावा ... नत पदस्य
पायेपीत्यत्र अतिकृत इति ... ... मितिबा ... प्रसा ख्यानाय सपूर्वोसमासा वृ ... केन नमा ... कुम्भ ... पेन ... मी ... नीमत्वादो ... तम
सीतिवाक्यम् मान्यकुम्भं वपतीति ... गति कारके त्यस्यामित्वतेन सुपुसः पूर्वसमासे पद ... पदे ... स्यलक्षणाया ... उपकत्वे
नादोषा इति सुधीभिः क्लनीय भित्यलम् ॥:०:॥ ॥ ... बन्नोति ... ... नसोतङ् ... ... ति के यथे
अनभिधानमिति अन्यथा ... ... नपूर्वउपसर्ग स्थानमिति वार्त्तिके ... ... भाष्ये ... ... वा ... किम
सपिष्य ... ... न ... ... यदि तु ... स्थानमित्यत्र ... ... नादि ... यथा ... दोष ... ... तद
चापि किं ... ... साहचर्ये ... नामिधानस्वीकार तु ... एतेन ... ... कि वता ... ... ति
गोका समाधानेरत्नगो ... ... त्वाभावे ... प्राप्त ... नभिघा ... ... ति दूप

११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पनुः पूयुक्तामावी नवोधात् नापि गकरुत्या वाब्दोपादानान्नमसितियतत्ताद्धअयकमेवन्ताङ्कु स्समाधानाम त्येवमीषितं यद
प्रमतो लोपस्याभावमभ्युपेत्य ह्रियामित्यस्मात्स्वमारा विनोषताया अनुपदवक्ष्यमाणताया: प्रकृतेवर प्रत्ययस्याटलो स्त्रीत्वस्यो
चारकत्वे कथ्यन्ति मिकतया रित्वर्थसमनस्त्री त्वाभावादेना प्राप्तिरितिचिन्त्यमेतादित्यूतुस्वादेवाचिन्त्यम: रपत्यये त्विवस्था वयते ऽर्थोऽर्थाता
र्थतया समुदायोपकारकत्वेन कुरुचरट्इअस्येवरितम: धेटष्ठि त्वेनस्तनन्धयीति वदाचारकर्तृट्यक्तेऽपि पुंकृते कुरुचरट् ट्रस्म
त्वार्थतया हृद्यर्थ समवेतस्त्री त्वासत्वे: टिद्वंमोध्रुयस्सर्जनाद्याधिकारेपर्यंसमुदायं प्रत्ययवोनव्यभिचारात् तदुपकारकत्वमेवत
दनुबन्धस्येति ज्ञापनेन वक्तु कुरुचरट्पत्र न दोषइतिध्वनितेप्रकृतसूत्रे भाष्ये केयटेन चास्यज्ञीकृतत्वम् गपसमासप्रत्ययेति
निर्देशात् प्रत्ययांशे ग्रहणमारणप्रातिपदिक विज्ञाया एवेति तदनर्थिधिसज्ञाव्यवस्थाप टिवंशोद्भूतस्त्रीत्व [illegible] वतः
सिद्धतया कुरुचरी त्येतन्नावर्जनसिद्धानुस्योधिकारस्य सार्थकतया कथं [illegible] टनादेरुत तदनाविधिज्ञापकतेति वाच्य
म्. नत्पदाधिताधिकारस्य तत्रतत्रगतादृज्ञापकत्वोमित्याशयात् नेनेतंशोरवस्यस्य वट् कुरुचरेत्यादि सन्नमीमांसा: प्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तिम् अस्यतादृशभाष्यसंदर्भस्यैव प्रकृतत्वात् तस्माद्धात्वप्रत्ययेभ्य सेवनादि त्यदेनघातिपदिकाघातिपदि कस्य हुरो स्मात्स्वप्र
त्ययेन इतिनिर्देशवर्ति कल्पनीयम् वृकृकुरु अत इतिवृ लोप नेया वृद्धगोराहुला देस्य लक्षितो मितिवा बोध्यमिति भाष्यग्रन्थे
तु त्ययोगक्षेमतया न कोपि दोषइति सुधियो विभावयन्तु ॥१३॥ ॥ किपीति लमासे क देशाकोदूराद् मे वो द्विरूप त्यर्थः तस्य
धात्ववयवत्वात् कार्यार्थेति तस्यैव प्राधान्यादिति भावः कदाचिदिति स्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेन कुम्भकारेश्वरादस्याप्रकृति
प्रत्ययात्मत्वेन तत्तोऽपि किं कौम्भकारेय सिद्धं न पौत्यादिः ततोपि कारान्नाद्यादपि एवञ्च तन्मूलकौम्भकारेयसिद्धिरित्यत्र
तस्येसिद्धिरित्यर्थः कृत्स्नात्मेति अन्यथा भो दत्वा क इत्यत्रापि घिमाख्य पर्जन्न बिल्वादि इति पोकारस्योदात्तत्वापत्तिः
धर्मिग्राहकमानमायतत्त्वे वेति भावः अथवात्र चोक्तेति एततस्सा कृतं भूते त्यादित्यतः पूर्वपदेचोपपदाक्षायामियतस
त्यादिति भावः नन्वेवं कदाचिन्न तोटकादि तिप्रागू कुम्भकारेयस्यास्य कुम्भकारेयस्याप्रातिपदिकत्वेन गत्यन्तरस्य चात
दार्थे ग्रहणाभावेन प्रत्यवहै लभ्यादिति वेन्न व्यालोत कसमेभ्योपत्यपन तरचेम लाचे सिद्धि कुम्भकारेयस्य इत्येषा
ग्रहणस्यापकानार्थतया नःलाभ प्रदेनाशापनादपत्यस्य विशायक — लिकामित्यादि सङ्गसामर्थ्येन उपसिद्धेः नचैवम्
कौम्भकारेयस्यास्तत्वाभावान् शिवनाथमिति तत्त्वकृ ताश्चक्रम् ॥१४॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतएवावीवर्दादित्यत्र कथन्नाशोपरत्वाद्गुणो सत्वाशि ॥ नोपसर्ज्जनीलाथ्यं भित्त्वा तपःओपावितिशर्म्मिकिशि ॥ नोपयहणं न कोपेभानस्यपूर्व्वभाष्येऽरूक्तम् ६८

स्थानिवदादेशोनल्विधौ ॥ आदेशः स्थानिनातुल्यकार्यं लभते यद्यपर्वके स्यादुपदेशा द्वत्त्वा वातिदेशोष्यपेतन वेद्धपरस्थान्यलोऽस्मा था यो नमनोदित्यर्थः असोधा रणात्वं तद्धन्नित्वेसति तदिनगृहितम् तेनयभिक्ष्यादो [illegible] चतिदीर्घो नलिङ्गाति सुपर्वस्यान्सा [illegible] स्थमादिरूपिनस्य सत्वात् नाहि पदादि नित्यत्वाभर्य्यापितत्वेकस्योपदेशा पुद्गत्यभावात् अतएव रामस्य नसोरुत्वेस्यापि वलोपदलादिसिद्धं स्यथासप्त्या [illegible] स्थानि वत्व नस्यात् अतएव त्वे त्वस्यस्थानिवत्वाद्कृत्वादि प्रसिद्धिः अन्यथाऽप्यासप्त्या लधर्मनेनत न स्यात् [illegible] प्रमाणात्मो भो [illegible] तिस्त्रो [illegible] सार्थमन्यथा ततरुत्वस्य विसर्गस्यात [illegible] नित्वेनयत्राप्राप्तो तद्धयर्थस्यव मेवा साधारणालाभिवेशोतन दोवाक्यः रुत्वस्य [illegible] पिसमानात् अतएव विशिष्टं हे योनलमाश्रयते [illegible] तिप्रक्रृतिसूत्रेभाष्येऽरूक्तम् एतत्साम्नानार्थं कृतालोपस्तिभाष्यिरायणोत्यावितिपूर्व्वविप्रतिषेधमुक्तानवनचं एतु विधित्वकृते कृष्णानिवद्धापासिदेव नतोपो भविष्यतिनेव [illegible] इत्युक्तदेशेस्य ओपायमितित्युक्तम् अतएव [illegible] सूत्रेभाष्येभाष्य कुम्भकारस्योर स्यादोगुणो [illegible] तेस्थानिवद्भावात्स्वेन स्यात् [illegible] नचप्राप्नोत्यय त्वस्य [illegible] परिभावयावास्यां [illegible] अतएव [illegible] [illegible] आदेशस्यानिवत्वाद्व कारधृत्वा [illegible] संस्थाश्रयवलादित्वं वाधित्वप्राप्नोति [illegible] सेनवाहितार्थतावानिकत्वा भाष्यकृताच निमित्तात्पूर्व्वत्वेन [illegible] तिपक्षमाश्रित्य [illegible] स्यात् नचासिद्धवत्सूत्रासिद्धत्वात् [illegible] सान्निस्पादेरतद्वाहरणेन [illegible] मुकिःसेतिवा समासः तस्यभाष्ये [illegible] समासमाश्रित्य [illegible] भावस्य [illegible] निमुयोनतस्यपक्षमासमास स्थे तावान्माभार्थत्वेन गोरवेरगच्च तस्याकिञ्चित्करत्वात् [illegible] भाष्यात [illegible] नामन्यथासिद्धेः कोत्स्य मादोस्यस [illegible] त्वात् अत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं वैयाकरणे भाव्यवयवादेशो न पूर्वत्वेन स्थान्यन्तस्यैव ग्रहणोन्मानाभावात् सन्निधिसामर्थ्येन च दूराधीनान्वयौचित्या दौचारिणाप्यर्थात् एवमपि तत्राकस्य न पूर्वत्वेन
एवं नियतत्वकल्पनापेक्षया तदभावकल्पनस्यैवौचित्यात् प्रतिनियतयातिप्रसङ्गो लाघवमपि तदभावबोधकम् इग्गोरित्यत्रातस्य न दोषः नन्वदनेति सूत्रे ह्रस्वाकस्याङ्गत्वेन
ति भाष्योदाहरणे चासिद्धिरस्यत एव वान्यथा ऽऽद्गुणोपस्थानिवत्वासम्भवात् अत एव वृद्धेश्चयतेर्द्य्यौरित्यत्रापि न दृष्टिः भिन्नमनीत्याक्षेपेन वहिरङ्गस्य परस्यासिद्धत्वात्
प्रसमुदाये निमित्तत्वेपि भिन्नमनीत्यत्रैव नदृशानुरोधाश्रयणात् एकमिह स्यादभयसमुदायाभावेनाभ्यन्तरानयोर्द्वित्वस्य पूर्वे विशिष्ट नित्यत्वात्सवर्णदीर्घेनेकादेशसहचर्ये
लोभाव रूपादेशेन कृतः विवरणो भाष्यस्यैव ग्रहणाभावात् यत्र शास्त्रीयो विहितं न वृद्धेर्गुणादभ्यासादि तस्यैव न अन्तरङ्गतया विशेषोऽन्नदोषः ईतत्त्वं च पश्चाद्बाह
रूपादेशतोभावेन तदेशस्य वैयर्थ्यात् एकस्यापि पञ्चम्याधिक्यमेदाद् भक्तेर्गौरवात् किञ्चाव इत्यादौ तदभावेनदाधुद्ध्यात् इत्या विषयकृवि
नयसभूमित्येत्कृताद्वित्वस्यानर्थकत्वेनासात् एवं नतो नकारान्तस्य नेः इयतो प्रतिसहे भाष्ये शुभानाद्वात् स्वपञ्चमीसमासाभावेन गुणलोप
सवर्भाष्यासङ्गतिः तथाहि लोलवरस्याद्दौ ब्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावमाश्रित्य संप्रसारणानम् अन्यथा वाऽकृते भाविद्व्यादचः पूर्वत्ला
भावे न स्थानिवत्त्वात् अप्राप्ता न यथा गुणापत्तेः पूर्वस्थानिमत्तादचः पूर्वत्वे नलोलत्वादन्ततः पस्त्वा कारस्य गुणो ऽत्र लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नदोषइ
तिवाच्यम् नन्वदानेतिसूत्र एव शास्त्रत्योन्स्थानिवद्धारकमनात्स्यादचः पूर्वत्वमात्रेऽप्रस्थानिवत्त्वस्य कचिदप्यसंप्रसारणापत्तेः अन्यथाऽशिष्टौल्या
दौ थानिवत्त्वाप्राप्तौ तद्यथंस्य स्वलमेवं न च सवर्णादीर्घसंग्रहायतत्पर्ययभावात् अनुस्वारादिसाहचर्येण गेपादकस्यैव ग्रहणान्नचदीर्घ
गुहणेनैव सिद्धस्तद्देयर्थ्यं चपरसवर्णग्रहणार्थमायेनहारन्वमतोत्पादो पूर्वत्वासिद्धेः नेमे वसितेः नास्य दोष इति तु नप्रतिपदोक्तस्यैव तत्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहणात् । नन्वेवं करः यतिरातिनस्यात् कसङ्ग्यतेर्यङ नात्क्यजमाद्दति । अतो गोपदेनोपयोगाद्याकारस्य स्थानित्वाद् दर्विड्य
णिचो क्तेः रत्वाच्चः परे निष्ठा निव त्वादेकोऽशा व्यवधानाद् इत्याचयोऽप्राप्त इह णिचानिदार्वे कराड् वक्तिकरावेतिशति
चाभिसद्रूपापत्तौ रतिचेन अतसूत्रे करड्तिर्वितभा सेवादाहस्याऽस्यापको त्न स्यरस्थाने द्वारा का भिन्नयनुक
न्यनात् । अत एव क्वचिदिगुक्त मे तस्मादिपि नमो समासस्य नोपयोग इति सिद्धम् । अत्रागस्थले पञ्चमी समासा स्त्व लोरवक्
दन्तागुरोधे नेति स्पसम् । शब्दकौस्तुभे निष्कायां स इति प्र रूपस्व इति चतुष्टयावर वसङ्घ्ने । तनत्वेत्रिनेम आश्रय
णायाति गुरुत्वात् नच नहि भिषज्को सनि इति स्थ योना भ्येयन र्तन्याय विरोध इति वा च्यम् । प्रयोजनाभावस्त्वे दोषस्या
न्यत्वेन तस्माभावेपि प्रयोजनन प्रयत्नभावात् अत एवौ भेऽभ्यमातस्ते न प्रयुग्रहणं यत्रोभेत्रु यातेत्रे वा भस्मसंज्ञा धर्मिः । ऐ सौ ते
प्यादेनुसो भावः फलमित्युक्तम अयाप्त्र मेमि अनातिसिद्धेन पञ्चमीसहो सप्त्याव ग्रणकल्पनेनैवेन सिद्धौ तद्बुक्ति एकजला स्यादि
ति द्विके । स्यादेतत् भो भगो इति सत्रा भ्यासग्रहणाकृतानवयभाव्यमवस्थाति विरुद्धेन । पूर्वोक्तरीत्या सदुवस्याचस्रमेथ्या निरेफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानुवृत्तिर्वा भविष्यति पदस्य तेस्यादौ यत्वव्यवस्थार्था ताताथ्यात् इति चेत्तस्य स्यात् पूर्वोदाहरणे मध्ये तत्र व्यपदेशेकदेशविकृतस्यादतएव
भाष्यात् टघेरवयर्थं तदुक्तं वार्तिकः नन्वनल्लोपस्थानिकस्यैव प्रतिविधायकत्वमर्थवैसाम्प्रत्ययलक्षणं करोतीति प्रयोजनमते पक्षे यथा तत्रैवका
य्यवदुतेवासिद्धेति तत्प्रयोजनं किं रसकृतिरूपत्वं इत्यादौ देशमात्मवादानी मनस्स्पातस्पतं भावनूर्जधंनाधः अतिस्पद्धेता मेत्याम
वेदः हत्यादिकस्य नलोपस्यासिद्धत्वमथाप्यकार्यमप्लिसंयुक्तस्याप्यनातिदेशाभ्यासस्य सम्प्रवृत्तप्रथमवला भावान्नस्यात् किं वहृमाहस्यापरत्वेनाणद
त्वात्सैव दृश्यते एकदेशात्तावत् इति पाक्षिकः पक्षः अन्यन्यतः आदेशः स्थानिवत् स्थानस्थानिभूतावयवा न हाति ममाश्रयो विधोतेस्य
र्थः अपदेशे क्तिवद्भाव लब्धोयमर्थः अस्थानारस्यानैवशास्त्रमसानाभावात् नाभावाद्वा कथं यैरो धातुः तथाहि सपूर्वस्य भाष्ये
कवेस्थानिकः नल्लोपात्प्रत्यस्मात्प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादक्ष्णाय्यो दृष्टोरसल्लोपरत्वयर्थस्य रोगश्च इतिरूपस्य व्याख्ये
धातुदितात् दीर्घत्वं कृदितिप्रवृत्तिः स्वित्वास्तृच इतिचाप सरल्यानमेव कार्यमेतह्य च नाभावेत्तु नासि अनितिस्ताचाप्रवाहतत्वा
दल्लोपकत्वात्प्रवसि छिरस्युक्तः एवमतो लोपइत्यल्लक्षणस्य भावसातत्र्यात् यस्य रायेन स्वातुः स्याभाद् तृणमा नायो न्यवसस्यात्व
र्थइति एकाचोद्वे प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये द्वे भवतः तत्र हि स्थानिवद्वचनमाह आदितादत्वादौ सालोपानस्याङिति त्वापादितं १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रेव श्रेयःपात्र अन्यानिर्दिश्यमानधर्माविच्छिन्नत्वाभावात् समुदायस्य चान्यान्तरूपत्वाभावात् श्रोपाघ्रास्यातस्यतत्वावरूपकत्वात् · अधेयेदृष्टादेव वयवस्य पादानपरमास्य
नुपदेतदन्तविधिपूर्वस्यापिनामिप्राप्ते तदादिहृद्गनः वाति देवस्य मन्त्रभेदधानं · धसुताः व्यतोसिद्धपरिभाषा प्रयसास्याव रूपकत्वेवतयेवासिद्धस्तन्निपात परिभाषाप्रयोजनेनो
न्ति रसकृतोतिस्य षष्ठः तस्याख्यानगदायां · भोभगो इति सूत्रेऽस्य ग्रहणान्नूनमरी त्येवभाष्ये सिद्धलिनाप्रत्याख्यातमतस्य वताद्विरोधः · विशिष्यज्ञातभाष्यस्य त्वयमा
वः नाम्नत्वौ अयुदित्सूत्रभाष्यप्रामाण्यापाद्यथात्वनुनामनुकपदार्थोपस्थित्यङ्गीकारः · एवं भोभगो इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादनुव भानदेशेतद्विशिष्टस्यैवस्था
निवमपीति · तत्रानियमे शास्त्रारणांविधायकत्वाङ्गीकारेणायत्रा त्वीत्यादौ ते · न पीति विशिष्टस्य विसर्गस्थानित्वं वाद्रूपत्वे न प्राप्तयत्वाभावात् अर्थमत्र ग्रहण
मित्युत्कारो रात्पतोरित्यनुवर्त्यते न आदि रेफस्यैव विसर्ग इत्यत्र ग्रहणमनर्थकमित्युक्तम् · एवं च ना ग्रहीदित्यादौ सिद्धः · इटईटीत्यत्र दीर्घो धोऽपवरीति
प्राश्रयणात् · अतस्वरात्वेत्यादौ दीर्घः · कथं यदृत्या दिनिर्देशेनापि उक्तार्थस्यैव बोधात् · अतस्व ज्ञानेत्यादौ संयुक्तिलोपोपि · अतो भिस्य गानुवृत्ते
वनुवन्धविशिष्टस्यमो स्थानिवत्त्वेन तद्धितसंज्ञकस्य स्वपरत्वाभावात् · रामस्त्यादौ न दत्वादिसिद्धस्तारुवार्थस्य · नातस्यतस्य स्थानिवे
त्वेनसोत्सप्यात् · पदसंज्ञा इत्याहुत्वादेरसिद्धत्वेन सकारवत्प्राप्त्यायन्तेपदवाक्ष्यते अत्र स्वस्यावे परीति · प्रत्यय संज्ञाप्रकरणे भाष्य के
पदयोः · आरत्यादौ हल्नादित्यो यस्मु उत्तरपदत्वेपुनः · पूर्वोभ्यासत्वात् द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वनुस्यकदेशाविकाराभावे नैकदेशेति न्यायाप्रा
प्तावधि आनुमानिकादेशा विशिष्टवत्कधातुत्वात् धर्मसमाजस्त्यपूर्वभागत्वनुन स्थानिवत्त्वेन तस्याभ्यासीयलात् नगाद्विरुक्त धातुत्वं स्य रूप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

—निमित्तं बोधम् अन्यथा दृष्टोसि तस्य आपरोक्षो ज्ञत्वपाठस्येव धातुत्वस्य कृतत्वान्मदसंभवात् । धिन्वनौत्सादौ यस्य स्यादित्युकार इत्याद्युदाहृतस्यानेक
मत्वेनेत्यागमः । अपरविधानेनित्यस्य विभाविरिस्थानिवत्त्वेनाप्यदूषितमेव । असिद्धवदत्रा भस्य धातोरेक कृतानाश्रयाणां स्थाने नवि भवे कल्पितौ कः । पंचमाधिकारा
धारंभस्यैव सिद्धानितत्वात् । अपिपरस्य प्रत्ययस्य भाविनीत्यादेः । पञ्चमी तु सापेक्षा सिद्धेः । किंदिस्माह वर्णस्य बला [illegible] मानाभावे नाधेयुः संप्रापते
ऽत्र । विप्रतिषेधसूत्रस्य ज्ञापकत्वात् पञ्चपूर्वस्य व्यवस्थापकत्वेपि साहचर्यपूर्वव्यवस्थापकत्वाभावात् । अन्यथानर्था हस्य [illegible] दोषस्य [illegible] भा
करूपेणार्थस्यातिरिक्तत्वाच्च । पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे विग्रहे पञ्चम्यन्तसमासे बाधकाभावात् [illegible] प्राप्त आवृत्तिन्यासान्तरीयत्व
मात्समासस्यैव पञ्चम्यर्थकत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य प्रदर्शितत्वात् । इति भाष्योदाहरणादिनित्यत्वेन वारणाद् उभे अभ्यस्तमिति सूत्रे
मोहे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभग्रहणं यत्राभिव्यक्तैवाभ्यस्तसंज्ञार्थम् । इति संनिहितस्याभ्यस्तसंज्ञा [illegible] नादेशु केवलापेक्षा देशस्य पू
र्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वात् । नसोऽप्राप्तेरसमानप्रयोजने उभग्रहणमसहार्थमिति [illegible] प्राये नार्थसिद्धमागमसि
हग्रहणं पूर्वाभ्यासमिति वचनमुभग्रहणाच्च प्रत्याख्यानम् । तथाहि । संनिपातादौ कार्यकालत्वयो [illegible] प्रत्यय प्रत्ययपरं यथास्यात
दन्यस्याभावात् यत्राभिव्यक्ते इत्यर्थोपि पूर्वस्मिन्नित्यत्र दमावायाव इत्यक्ते नयं वर्णीसमा [illegible] सिद्धे उभग्रहणं समहार्थमिति । अस
तिप्रयोजनेस्यादितो भावः । एवंबस्य च मेवनदकृयरां नभ्यां भाष्ये दसतीत्याघु [illegible] उभग्रहणस्य भावोपसर्जनद्वारा समुद द १५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य वर्थस्या नोक्तस्याशब्दार्थत्वं धृन्नितं तस्य नथार्थत्वेऽपि गृह ग्रहसंकेत जैमिनि येन प्रत्या ख्यानम पुनर्याऽऽभंग्रहस्यापि पुमारख्यानात स्पष्ट
श्यापनार्थः उभेऽभ्य स्तामिति स्वेऽद्धोतित्वेरवास्यो: पूर्वोक्त साहचर्येण वारणान्नातिक्रिम मेव थेयाक रणाद्याद्योत्वमिति यत्नी नाया स्य:
अवधमवधिमती समानात्वनियमा पूर्वत्वेनदृष्टस्य सा केवल स्यग्रहणाच्च बहिरङ्गतासिद्धत्वाच्च पूर्वस्मात्परस्यैवाव्यवहितस्यैव गृहणाम्
नरु रुगृहरा वेय थ्वमानिकायां संप्रति सूत्रस्य भा[illegible]प्रत्याख्यानात सत्वेऽप्येका[illegible]ऽपदेशाकृत्यत्र विहितो विशेषणेन कारित मित्याशु
वपुर्दृस्मे सेटत्यस्या नर्थक्याच्च नथातु लोपरात स्तनपूत्याख्या नस्यपक्षमासमासो भावेऽन्नाभाच्च आदिश्चादयः पूर्वस्य वशात्का रः
त्वेनस्थानि यदि स्यनेनातिदेशाच्च विशेषतयालाभ्येणान्लिधित्वाच ग्रामणाकस्य शक्तिस्यस्यासौ दृष्ट्रमस्तु घ ज्ञापनफलानावह्वन
व समासेत्यादिसिद्धः फलान्म अन्तस्त्वेन वृद्धि एपेदेर्वा सत्वात्स्य: चोपावितिन येपूस्थाने कथञ्चादेवारक[illegible] तथैव भाष्येत दृष्ट
हस्माद् स्याममृतादय: पूर्वत्वेन दृष्टो यस्माद्द्विन्धर्मावार्थक्यान्त्वोदृश्यकृ सि धादित्यर्थस्यकृदन्तिद्धि: तिसृत्रभाष्येऽपि नित्वे नाक्षतेऽर्थ:
सवर्णग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च पूर्वत्रासिद्धेनेस्य पदमतस्य दोषेऽस्पत्रप्रातिपदोक्त परिभाषया अस्पत्रात्तदारम्भ प्रत्याख्या
नयो: फलभेदापत्या शिरोहृत्पादे स्वविधान्नाद्योति स्पष्टम् क्रियाणीति प्रतीके शब्दस्वन्न भावप्रकाशयोर्विस्तरस्तत्त्वबोधस्य: एकत्व भा
सस्वरसिद्ध पञ्चमी समासस्य भाग्रहणमूल्य ककुयो[illegible] घक मृत्तु यामा सत्वा गोनोचितासिद्धान्तत्वविदा वदोक्त वर्ग तस्माद्भो भगो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इति सस्य मरप्यल्लामनर्थकमन्यभावादिति भाष्यम् । सिद्धा मुक्तिरेवं वृद्धवादेरभिप्रायानस्पलरागात्सूत्रे भाष्ये च विनिर्णयोऽत्र प्रथमं स्यालाभिस
न्धिः । परपे कदेशयुक्तिः । अड् शान्तस्यापि सिद्धत्वे भाल्वोपि सर्वस्यतत्समानाभावाच्च । तत्प्रातिपदिकलोपस्याप्यप्राप्त्यानुपलम्भाच्चेत्यलं बहुरजोरि
ते नेत्तमालाज्यमुत्सार्य विचार्यमार्ये रिलाः ॥ ० ॥ स्थानिवद्भावोयालट् तस्मान्नयुन्ति धर्माभ्ये नस्थानिवत् मात्रपदनिवेशायुक्तिः स्तु अप भक्तिन्यायेन वर्तन
गमकोप्यस्ति । तथाहि कृन्मेजन्त इति सूत्रभाष्ये कृन्मकारान्तः । आश्रय किं औजं वेत्या दो अव्ययसंज्ञाकृता नेत्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया
समाहितम् । तत्र मकरान्तस्य तः सिद्धा कृत्स्थानिवद्भावेनाद्युदन्तत्वम् । स्थान्यलविधित्वात् । तस्मान्मात्रपदनिवेशः । किं च यदद्यप्रयत्नः परस्मिन्नि
ति सूत्रे विनर्दीत्यगडकार [illegible] धात्वादि धातुकत्वस्य स्थानिवद्भावे न [illegible] वकारस्य त्वादि [illegible] अचः परस्मिन्नपवादिति न्यायेन साधितम् । तद
पि मात्रपदनिवेशे गतमेव । स्थान्यलविधित्वात् । किं च लोपवन्युपधाया इति सूत्रे भाष्ये उपधाह्रस्वत्वे [illegible] निरूप संख्या नमेन प्रतिसिद्धं
ते गुः स्थानिवद्भावः । [illegible] स्वस्वसंज्ञात्स्थानिवत् [illegible] अग्लोपीति नेति प्रतिषेधः । प्राप्नोतीति [illegible] लोपः तन्वग्लो
पश्च भवति तद्दसंगतमेव स्यात् । कृतः [illegible] फलायामिति नोपान प्राप्नोति स्वरमालात । नच स्थानिवद्भावः । अल्विधित्वात् । किं च [illegible] नि
ति सूत्रे भाष्ये आतन्वेत स्यादेशि णोपामस्वादिष्ट्यनदीनां [illegible] आदिति वा निर्वर्तन समाहितम् । [illegible] भव
तु परत्वादिपडादयः । पश्चात्स्थानिवद्भावेनाशि लोपो भविष्यतीति [illegible] पुत्सायतदपि मात्रपदनिवेशाभावे न सङ्गच्छते इति १६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्माल्लुङ्नित्वात् मात्रपदनिवेशेन तु स्थानिवद्भावेनासाधारणत्वात् सिद्धः । इकोऽयणचीत्यादौ स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये अतिरिक्तस्थानि देशस्थानिकार्थे निहत्यादि
लोपः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आर्धधातुके दीर्घ इत्यनेन सम्पादितम् भाष्येण । ईत्याश्रित्य तेषां सम्बन्धिनिकृत्यादिव्याख्यानम् । यद्यपि तत्र विशेषाऽनवधा
भावेन समुद्भूते आश्रयत्यानिष्पन्नत्वात् । तथा लक्षणासमुदायपदार्थम् । तथाहि पूर्ववाक्तिवत्साहचर्यात् कार्यं तेह स्थानिवद्भावेन पदत्वं
प्रत्ययादर्शनमिति प्रकृतिभावो न स्यात् आरम्भ इत्यादौ स्थानिवद्भावेनाभ्यासवादित्वाद्धि जायमानाभ्यासदीर्घो न स्यात् एवं पटेत्यादौ एत्वेऽपि
न स्यात् लोपस्य निमित्तकार्याभावात् अग्नी नौम्नी इत्यादौ पूर्वमादेशवचनपरत्वात् धीरात्शब्दस्य स्थानिवद्भावादेशनिमित्तादप्रत्ययलक्षणविधिसूत्रे
जायमानानाम्ब्रह्माण्डः इयोरित्यलोपो न स्यात् सुप्तिङन्तं पदं इत्यत्र इत्यादौ स्वरलोपो न स्यात् एवं च स्वरकार्यादौ विभक्तौ परतः लोपे
यो न स्यात् उपदेशे त्वयमपि मात्रपदनिवेशः कर्तव्य एव । अन्यथा हरये इत्यादौ पदसंज्ञायां स्यात् आनुमानिके स्थान्यादेशे न रामस्य इत्यस्य स्थानि
वत्त्वम् स्थानिवद्भावे च योः सकारहल्ङ्यादि इति लोपः । स्थानिनः स्थानिवत्त्वं व्यवस्थितत्वात् मात्रपदस्थेन स्थानिसम्बन्धित्वसमावेश
ताभावात् तस्माज्जात्यां पूर्वोक्तोऽपि मात्रपदनिवेशः कार्य एव इति प्राचीनमतम् । नागेशमते तु मात्रपदनिवेशो मानं नास्ति एतन्मते मानं नास्ति । न च
भेद इति यस्याप्यनेकमानाभिन्नवाच्यम् तत्र तत्स्थानापन्नं तदुभयं भवतीति न्यायेन सिद्धेः । न बाधः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्
नाभिनिवाच्यम् तस्यैकदेशिनि कलमूलेषु दोषकन्तात् यद्यपि शोचयुपभावात् इत्यस्य लोके नतिति तु स्थाभाष्यमपि मानमस्ति तदपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्येकदेशस्य कित्वात् येनाप्राप्ते न्यायेन लोपस्यापवादत्वात् न च युवां स्य अमित्यादौ अमादेशो द्वितीयाविभक्तेः लं वस्थानिवद्भावेनेति वाच्यम् नन
स्थानीयम् [illegible] इति न्याये न सिद्धेः यस्य कृते सामीलोम्नीत्यादौ स्वादेशो स्थानिवद्भावो न स्यात् तथा च असंज्ञा न स्यात् इति तदपि न ओङः
रूपं प्रति च यशीवानि कृसामर्थ्ये न कीर्तनिधावपि स्थानिवद्भाव इति ज्ञापकेन सिद्धत्वात् तस्मान्मम च पदानि वेद्मीन कार्यः यदेव्यात्
लोत्वस्या शास्त्रीयत्वात् कथं स्थानिवत्त्वं ज्ञापयति नन्वयमिर्द्विधिरेतत्परिमाणमवाचितस्य वैलाक्षिति वाच्यम् आङ्धातकस्य दुला
दौ रीत्वस्य आदेश्यह लेन यत्नोऽभयस्य प्रमाति स्वेन स्थः प्रतिस्वीकारात् नन्वसिद्धुरित्यादौ समादेः परस्येतिनार्थं नन्वत्रदादेशो भविष्य
घोपि नद नविवेसीति सानस्य पदस्वेत्यर्थो लिट परमु अयेवस्यात् न च सुं वसुरिति भिर्वृ भिन्नत्वान्निकस्मवैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्
लिट्प्रत्यया तत्ती त्यादौ चरितार्थात् तस्मादादेशग्रहणेन यशोभयोरन्यस्य तत्त्वमिमुपलक्षणम् विशेष्या विशेषणाभावव्य
क्तासेतात्ययग्रहकस्य नाङः सेधुडित्यादौ स्वेन विशेष्यत्वम् पदस्य विशेषणत्वम् प्रक्षीवस्याईतितवलादित्वस्य शास्त्री
यत्वात् स्थानिवद्भावस्य विषय तेन नास्तीति वेन्न शूपास्त्वाहुः कौतितत्वर्बनादित्वम् अस्तेन भाष्यग्रामारयाघात् कुबिदृशास्त्रीयेपि
स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः नायक इति न चादेशाकानिमित्ताद्यादेशाभावात् प्रवृत्तिसिद्धिकः भाया देशात् स्थानिवद्भावप्रभाविष्यतीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाच्यम् । आदेशस्य स्थानिवद्भावेनावयवनिमित्तककार्यस्याप्यभावात् भाष्यविरोधोऽपि । स्वमिति सूत्रीयदशमभाष्ये चानितिदिष्टत्वेवि
रावद्भावेन तद्धर्मारोपाभावात् कथनम् । अत्रास्मातिदेशात् पूर्वस्मिन्नर्थस्य प्राप्त्यनन्तरम् । तयोरभिन्नत्वेति विवक्षयोर्वे पृथमाव्ययोः समा
नार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः । अनपेक्षितेति । अनपेक्षितं अर्थमात्रित्वादनयोः स्वर्भ्रिमित्तकार्यव्यवहारे सइत्यादिः । परस्मैरिति । तु वृद्धी
र्धयोः प्राणयोरिति शेषः । किञ्चिन्निमित्तत्वकल्पनेति । आर्थिकत्वप्रक्षेपमात्रेत्यादेर्दीर्घो न स्यात् । तथाहि । स्थानिनि स्वसति दीर्घकार्यस्याभा
वात् । तस्माद् द्वितीयपक्षस्त्वर्वाचीनः । वराश्रयत्वमित्यादि व्यवहारइति । अत एव स्वस्मिन्नाद्यादि निमित्ति प्रातिपदिकार्थस्यैव इति इत्य
वद्भावेनोविश्रोतात्रगुणितिविनोत्रिवक्षितत्वतः । क्लिप् स्वयम्याभत्यादौ न स्वविशिष्टः । अन्यथातिदेशेनभत्वाज्ञत्वं न स्यादिति भा
वः । निमित्तं शास्त्रीयमन्यत् । शास्त्रीयत्वश्रद्धालुत्वं केतित्वम् । न त्वत्रतादृशातिदेशास्वीकारे मुवनस्य नामात्मत्रायत्वात्ता
निवद्भावाभावेन राजपुरुष इत्यादौ पदत्वं न स्यात् । न चयेनाविधिरित्यनेन पदसंज्ञाप्रसक्ते सुपन्तेऽसम्भवात् शास्त्रीयत्वे
मस्त्येव सुवन्तस्य तिवाच्यम् । सुपतिङन्तं पदमित्यत्रान्ताग्रहणसत्त्वे न येनविधिरित्यनेनाग्रहणं ग्रहाभावादिति चेन्न । राजपुरु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अहल्याहीनत्याभावस्फुरेदेतमेतीतिनेकन्यायेन सुवर्णस्य सुपाता अथवा सुणाति ॰ पंपदमित्यत्र सुप्यर्वयेन विधिशेषेनेन सुवर्णप
प्रमनस्यहरणात्तत्सुवादकम ॰ यत्र तत्सुवाक्यम नन्नप्रहरणं तत्र येनेति विधिरित्यस्य पूर्ण निमित्तं तथा च सप्ताविधावितिप्रभाशापेक्षितार्थक
थन पूर्वम् ॰ तथा च सुवर्णस्य स्वास्थ्येनवांकेन ॰ येन स्वाभ्यस्त्व मस्त्येतिभावः ॰ नन्वेवं अत्वस्मनास्येति सूत्रे भग्रहरणसत्वेनास न त्वस्य शा
स्त्रीकेनितरूपसंजिर्यत्वाभावेनस्यानिवड्भावेनाभावेन सुरूम ॰ पुराणा वहत्यादौदीर्घस्यापुग्नः कथमुत्सम् ॰ तोपसमस्य नियामकत्वं
संसृत्कृतुत्तर्येन अत्वसनास्यासिद्धत्वे सपद्येनाव शिष्येन नासना नपरम अवस्थहणं नस्य तत्र मेत्यन्तायान ॰ यन्नुयास्तीय २०
नमस्तत्वम ॰ अत्वस्य पत्वैस्य कल्पकित्वम ॰ धर्मा न्तरव्यप्रहितत्वम ॰ धर्मान्तरमाकौ न त्वस्योति ॰ भवनादवस्यासत्ववातुल्यास्थानि
वद्भावेनस्यादि तिवाच्यम ॰ यशिष्टाविधिरित्यस्नेनवत्यादवरवाद्विपरम ॰ तथा च वत्वस्यापरत्वात्त्वात्तस्याचानयनामितिभावः ॰ तीनं ॰
प्राप्ति ॥ स्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवटवरूपसर्वनामत्वस्य सरगहतत्वे ॰ नायकेइत्यादौ अतिचेयरत्वपत्वक
तस्यानिवद्भावेसर्वनामाभावेन नसपुस्थानिस्याः ॥ यदप्युक्तम ॰ शास्त्रबलहतत्वात्पिनतासोनेत्या ॥ त्वस्य न्रासव्यवहितं
त्वेनास्याप्यतिदेशापनेः ॰ किञ्च ॰ नामदेवनाचकस्यमश्राव्यस्य भाविनस्तु भ्यो भावेणकादेशोत्कृतेस्थानिवद्भावेनाभिन्नत्व
भावादायपुरुक्सहस्वस्याहत ॰ तत्वाभिधाकि व्यवहितत्वात् ॰ तस्मात् पूर्वोक्तं नैव दशासेवयुक्तम ॥ ११०॥ अदादेरस्मिया दापका १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देशोक्तोरिति· इदं आक्षस्य देशगुणिकैरेव पूर्वो ननस्या न्यायासिद्धत्वात्· तथाहि· पूर्वो नरपदत्तिमित्तकार्यात्पूर्वं न नरकुतोप्येकादेशो नोत्पत्तिमावात्
वेऽस्य केनकेवलेनइतिपूर्वं यदान्तस्यादानत्वेऽप्रतनप्रत्याहे [illegible] मोङ्गतोस्यादिमी इदानेनोदानरत्यनेन सिद्धत्वात्· लौकन्यायस्य
स्वीकारेदृष्टइदानीभाष्यम्· ननु सर्वा नासाधकमाभाव· एतेन अयाजेरसन्यात्स्याप्रिमतिसं नजस्य इतिपापिन्
न्यपरिमाराचत्वात्· लौकन्यायस्याप्रवृत्तेनात्· स्थानिवद्भावमूलकेनएकदेशविकृतन्यायेनेति· सोन्यासहगडेदकमि
त्यत्र लोकन्यायेन सकनादस्यादकत्वप्रतिपादनावसरे अपि· पयासमम्· स्वागमन्यायेनेति· प्रत्यक्षध्वनेरनित्यत्वोपपत्त्य
ऽस्यवोधस्यस्फोटकरूपस्यासिद्धस्य विकाराभावान्नानुपपत्तिरिति भाव· अदु विकारेऽपि कावित्यादेऽपदस्य
त्वासिद्धत्वात्मकेदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तित्वादित्यरुवेऽह· किन्त्वेति· वस्तुतस्तु कावित्यादौ तत्स्थानापन्नइति· लोके
न न्यायेनैव पदत्वसिद्धिः· प्रातिपदिकत्वापात्तेरिति· प्रातिपदिकत्वेहि नलोपः स्यात्· नच नत्वविधानसामर्थ्यान्नलो
लोपो न भविष्यतीति वाच्यम्· नलोपसंपादनेनचारितार्थ्यात्· नच तथा सति लोप एवविहध्यादिति वाच्यम्· तत्करस्ते
न्नाधवाभावात्· सुपो धात्विति लुग्न सुपिड· इतज्ञम याह तस्येव प्रातिपदिकस्य ग्रहणात्· अतिदेशमानधर्मविरु
द्धस्य स्वाश्रयकार्याभावादेवात आह· ननु त नानस्यादप्रातिपदिकसंज्ञाभावित्यस्येवेति पुत्पयात्·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१२ अविकारस्येति · नथैवस्त्री नादिति अत्रमा नमप्याह · अन्यथोपाधि · इदंअत्राख्याननामधातुस्यपूर्वस्त्रोस्यस्वार्थस्थितिरूपमूः तथा
हि · धातुस्त्वापुयोजकप्रत्ययोविकारेस्थितेउपसर्गः पदेकं क्रियन्तकृतोति पती कुमपादाय समनागतेइत्पाद्यवयवमन · ग्रावादेयस्मात्स्वविहि
तसोदादिलरूपसुकनत्वाभावमात्रार्थंनतहादि नियमेनाधिकस्यैव्याप्तिर्निनुन्यूनस्यैनितलामिश्रक्रमम् लद्रायापूर्वकृतेविकारोस्वावस्य स्वार्थप्रत्यया
न्तत्वापत्तेः · नहादिनियमभावेनतत्सङ्ग्रहाभावेपिनक्षारणस्याप्यभावात् · तस्मात्स्वग्रन्थविरोधात्केभक्तारेय इति प्रयोजनदानपरमाष्यावरोधात्
नामधातुत्रोस्वरस्वेविचिन्त्यः · सुमनायतइत्यत्रसमाधानेनुतत्रत्रोस्वरेन्कप्रथमभवन्याय · स्वार्थनतसूत्रोक्ता र्थवलवन्लक्षणप्रकृतमूर्त्तस्यनि
स्वरेणप्रकृतन्तोस्वरस्यपूर्वापरविरोधस्यसर्वोपरि · अनुपसर्जनाधिकारस्यतदन्तविधिज्ञापनपरभाष्येसापिताइत्यर्थवत्त्वस्यैवमननात्
नु · अन्यथापुचगतधनइत्यत्रेवतस्य चारितार्थ्यात् · सिवाशिलाभित्यादौ विवक्षगमनास्य नाइत्यर्थत्वस्यामावस्यामर्थ्यादेवाशिनुराइत्यादेः
प्राप्तिः · अत्रत्रोस्वरस्वदूषणान्तरोक्तमुपूर्वपत्रस्थम् कृतादिप्रयोगद्रष्टव्य · दीक्षिताक्षेपकः क्षिप्रोनागेन्द्रोद्धृतमैथिलैः सोयमत्यवलय
स्कन्तमेभिनेनेवचोद्यतः अत्रदोषान्तरोक्तदोषवादिकोलमा · दमध्वंममचापल्यैसत्कृतदपरानन्दराम · ॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥
तस्यलोपः । अत्रसूत्रेतस्यग्रहणासर्वर्णेवोधार्थम् तेनजितइनामनन्यस्यलोपोन · नानर्थकइतियारभावान्भाष्येप्रत्याख्या
तेवेतिदिक्सुकृतस्वरे । केचित्तुप्पनरीति · नोपइतेकर्मिजुत्पत्यानोपक्षिप्तिन्यासगवाचिन्यमर्त्ता इत्याहुः ॥१०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घोऽङ्गानीति । येऽङ्गानीति न्यासेऽप्यादेशेऽपि पूर्वविधानं प्रकृतेः स्थानिवत्त्वेन आदेशेऽनुमन्त्रक्यत्वात् । विशेषणत्वया नाश्रयणात् । मत्यो मायामित्यादौ ऽङ्गामिति न्यासेन दोष
इति । अङ्गोरित्यापङ्क्ते ऽङ्गामिति सम्बन्धाः परत्वात् प्राप्तौ नौकान्तस्यैव सम्भवादर्थाकारान्तस्यैवाङ् औदिति न दोषः । उभयत इत्यादौ अयजापि सुलभः । उभादुदात्तो नि
त्यमिति योगविभाग उपयोगविभागस्य सिद्धत्वादुभौ साभ्यामित्यपि सिद्धं दृष्टादि वीयाद्विवचनेचायजभाव इति प्रकृते घ्याग्निर्द्वीयाद्विवचनपरत्वात् । एवञ्च
प्राग्दिशो विभक्तिरिति सूत्राभावेन कापि दोष इति तन्न । सर्वेभ्यः सर्वत इत्यादौ एवापत्तेः । न च सादौ भाविसुप्पदत्वाङ् । स्ये त्वाभित्यर्थकेन [illegible] दित्यापासेदो आभा
वइति वाच्यम् । इमाभ्यामित्यादौ सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । अत्राणाप्नोतस्तथा न्यासस्यकर्गमकाक्यत्वात् । न च हलिसर्वेभ्याभिस्यादि निर्देशेन अत्वे तदप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्य
म् । निर्देशमात्रित्य स्वराजन्स्याप्रमाणत्वात् । अतस्वेकोपरा चीति सूत्रे विग्रह एव चारितार्थम् । यथान्यासे तु प्रत्वे कृते पिरज्जादित्वान्न पायानन्तादिरोधः । एतेन तथा
न्यासेनासिद्धे प्राग्दिशो विभक्तिरिदम कार्यमित्यपास्तम् ॥ ॥ आनयोरित्यादेनुमापनेरिति । न चान्तरङ्गत्वाद्यातदप्राप्तादुद्रमयुक्तभिति चेन्न । तदपवादभूतवार्
तीप परिभाषायास्सत्वात् । न चैवमपि ग्राहकमानाभ्यानकार्यत्वे एवतन्मतेतत्प्रवृत्तिरिति चेन्न स्यानदृत्वाद्यर्थेनानित्यत्वस्यैव तन्मतेस्वीकारात् । न वस्मान्नेकार्य
त्वे एवतत्प्रवृत्त्यानासिद्धिः । अनित्यत्वाद्विनाश्याद्वन्नच न्याय्यम् । न चैवमपि सन्निपातपरिभाषानुमोपापरास्वदथाद्वमयुक्तमिति चेन्न । तदर्थसिद्धेन तत्परिभा
षाऽप्रवृत्तिनिबोधनात् । तेन प्रधुनेत्यादौ णत्वस्य केऽहस्वत्वमपि सिद्धिः । अन्यथा प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य पदविघातकत्वात् । नुम्यपि नोव
विघातस्यैव एवेति भावः । एतेन सन्निपातपरिभाषया अकृतव्यूहपरिभाषया वा निरस्तं इत्यपास्तम् । न च समानकार्यत्वे एवात्प्रवृत्तिरिति स्यानदृ
त्वादेरनुद्युत्पन्नत्वेनादोषान्नादिदत्सवचनम् । प्रधुनत्यादेरुभाभावप्रयोगत्वेन नुगमतत्परिभाषा प्रवृत्तिरिति चेन्न । तदुक्तौ हि प्रत्याहारग्रहणस्यापि विशाङ्कीया
: सत्वात् । व्याख्यानात् दुराग्रहत्वर्थीक्रममेवन्याय्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीः ।। स्त्री भगवदेवदत्तः प्रयोगात्विति देवदत्तेति प्रयोग्यग्रहणाभावे स्त्रियामित्येतस्य आख्यायामिति विशेषणो स्याख्यायाम्वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः स्यात् स्त्रियाम्वर्तमा
नस्य स्याख्यत्वव्यभिचारान्नित्यस्त्रीलिङ्गकादित्यर्थे देवदत्तादावेव स्यात् न तु गोपीत्यादावितिभावः ।। ।।अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् कि
न्त्वपूर्वपदग्रहणाभावे अस्वाङ्गादिति बहुव्रीहिविशेषणं स्यादिति अयम्भावः अस्वाङ्गं यस्मिन्नीदृशीय कान्तो बहुव्रीहिस्तस्मादित्यर्थः स्यात् तथा चैतत्सूत्रोदाहरणानां
सिद्धावपि अस्वाङ्गादित्यनुवर्त्य कल्याणपाणिपादेत्यस्याभिन्नस्यानासिद्धिः स्वस्वष्यति पञ्चमेपूर्वग्रहणम् केचित्तु अस्वाङ्गादित्यस्यैव बहुव्रीहिविशे
षणम् स्वाङ्गान्तो यो बहुव्रीहिस्तस्मादित्यर्थः पूर्वग्रहणं तु न स्पष्टार्थं अस्वाङ्गकृत्यनेनान्वयात् यदि केवलं पदमित्याहुः स्वाङ्गवाचकं स्यात्तदा विशेषणं स
फलं स्यात् न कश्चित् स्वाङ्गवाचकः शब्दोस्ति सामर्थ्यात् [illegible] ग्रहणान्नानुवृत्ते इति कल्पनम् अथवा बहुव्रीहिविशेषणमिति कल्पनम् स्पष्टार्थं पूर्वग्र
हणम् ।। ० ।। सख्याद्यन्तस्य [illegible] समासान्तं प्रवृत्तं नेति न च पदान्तो को दोषः सख्या च क्रदृष्टमिति प्रयोगापत्तेः नतु सकथ चवाक्यस्य [illegible] वाचित
देनन्तदृष्टस्य [illegible] समासे प्रधानत्वेन सक्तवाचकं स्वपूर्वनिपातेन सक्थवाचदृष्टमित्यस्यैव सत्वात् वाक्दृष्टमिति समासे लघ्वक्षरपूर्वमिति सक्थवाच
स्य पूर्वनिपात इति नियमः शेषत्वात् सक्थवाचदृष्टदृष्टवाचकमित्येव प्रयोगस्येष्टत्वात् सक्थुचवाक्चेति समासे ततो दृष्टस्य द्वन्द्वसमासे सक्थवाचदृ
ष्टमिति वाक्चदृष्टमिति समासे प्राधान्येन वाक्त्वात् स्यात् पूर्वनिपात इति ततोपि सक्थवाचदृष्टवाचाभित्यस्यासिद्धापत्ते
थः ।। ० ।। ।। ।। [illegible] विभाषाप्यायाः स्वरचामिति [illegible] पीठवास्ते ।। ।। ० ।। [illegible]
भाषाभवदित्यादिवार्तिकेनेवस्यो [illegible] विधायाकृत [illegible] ।। ।। [illegible] ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यत्रोक्तिनः सोन रात्रिवत् कर्त्तव्ये भेदाभेदासिद्धत्वात् सोमसुतिस्तुत्रेषु रुइ इत्यतस्य वरिष्ठस्य न वर्द्धेनोऽय इकारान्तस्य
इत्यर्थात् भवामहत्त्वादीन दोषः नैकः कोऽपि इष्यन्यायेनापि समाधानम् इत एवेत्येतत् कार्यं कार्यप्राप्ता इत्यत्रोत्तनोपेक्षितोपि ए कदेशविकृ
तन्यायेनाभवात् अत्रैवापि तादर्थ्यसत्त्वात् भेदाभेदत्वारम्भात् बाधकत्वं विकरणो माकर्च्यपिचात् तत्क त्वभासि अतस्य वस्तुरादेशकार्य्यभाव
शमायघन्त्रेषु न ग्रहणम् अन्यथा आतोऽपि आपि कर्त्तव्ये सार्वधातुके परत्वेन शापोऽनुवृत्तिरत्वात् पसे आपि कृतकर्त्तव्य सार्वधातुकपरत्वाभावेनाभावोऽपूर्व
आत्मकौमुद्यम्नायेन प्रकृत्या निरवकाशेन बाधात् नापि परत्वेन बाधः विषयभेदात् स्त्रीप्रत्ययेषु स्वरेण ग्रहणं स्वरार्थमिति न च स्वैरि
पत्नीकेत्यत्र प्रत्ययग्रहणमादेशोऽपि स्यात्तस्मिन् कृत्याप्येकत्वाप्यनिरासे कथम् अन्यार्थत्वादिति वाच्यम् असामान्ये तत्रोपस्याचेत्परस्मि
न्निति स्थानिवद्भावात् यत्नो गेयतानिषेधः नन्वेवं सूत्रकुर्वीत्युच्चारणे कर्तव्ये दुर्वारः यत्नोपस्यादिशब्दाभावादिति वाच्यम् स्वरोल्लि
ङ्ग साधर्म्यासिद्धत्वात् सोऽत्र त्वमत्र तु तथा निवृत्तादेनवाररोम्भावीनम् भासम् इत्यस्त्रत्वेपूर्व्यासद्याने तु भङ्गस्यगोऽस्कारः ई च परत्वे
तस्य लोपः इत्यर्थे यथाग्रहणम् कर्तव्यमयुपवायग्रहणं न्यस्य इ। पावकसयोग्यतायोपकल्पम् ॥ १० ॥ न स्त्रियां बोध्य इति
भक्षणवाच्यकोऽयं इत्यर्थी तथा भैरोपि कल्प्यतेः ॥ ॥ ॥ कादिकारस्याप्युक्तिरिति आकडारादेकासंज्ञा वचनेन संज्ञाबाधक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समाससंज्ञा न स्यात् संज्ञा न तद्धितसा[illegible] ध्यायी पाठ [illegible] नस्ये [illegible] ज्ञानास्यापि ॥ ॥ कोऽयं [illegible]
तु [illegible] भवति [illegible] दित्यर्थः । नित्य [illegible] पत्येत निवृत्तु स [illegible] बोध्यम् । अन्यथा [illegible] चरणा [illegible] रदु इय
र्थ [illegible] न्यतरस्याम् [illegible] करणा [illegible] स्येन । [illegible] करणा [illegible] रित्यननार्थेति रस्थोन्यतरस्यामिति ।
अतः प्राग्जातीयस्य प्रकरणमध्ये इदु पधस्येति पाठः सार्थकः अन्यथा [illegible] पठेत् ॥ ॥२१ [illegible] वि
स्पष्टं पटु इत्यत्र विस्पष्टादीनि [illegible] समकादित्वात् समासः [illegible] समासेतु सुप्सुपेति समासः [illegible] विरोधः । तत्राये
नम्रादिः विस्पष्टादीनि [illegible] तत्पुरुषा [illegible] कारेणैव [illegible] त्यस्यभा [illegible] सुप्सुपेत्येत [illegible] करणा [illegible] मय 2)
[illegible] सकादयः सुप्सुपेत्येतस्य समासस्य [illegible] विधायकत्वेना [illegible] ॥ ॥ [illegible] पादित्यत्र के [illegible]
पुनः कृतः अप्रत्यय [illegible] न भवति [illegible] नेन [illegible] स्वरेणाद्यु [illegible] नपतत्र [illegible] दिशापूर्व [illegible] दिति त्या [illegible]
तु [illegible] पाठ [illegible] नस्यात् ॥ ॥ ॥ [illegible] सामर्थ्यं सामर्थ्यं व्यपेक्षा [illegible] स्वरः
व्याख्यान [illegible] समासः इति [illegible] संग्रहणाम् । अन्यथा समासे [illegible] नित्यम [illegible] पदस्य [illegible] वदेत् । स
[illegible] अनुनासिक [illegible] पर्युदासेन पूर्वपद [illegible] विसर्ग [illegible] स्याप्राप्त्या [illegible] सिद्धिः ॥ ॥ ॥ २१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इदितो नुम् धातोः॥ धातुग्रहणमुपदेश एवेदित्स्येत्यलक्षणाम्। अङ्गस्य नयोग्य पूर्वत्वेनासिसिच प्रभृतिषु अकारानुबन्धकरणेन सिद्धत्वा
दिति। नन्वत्र सङ्घुटुते अभ्यस्तं हन्नेत्यादौ अनिदितामिति नलोपवारणे नकारस्य चारितार्थ्यादिदमुदिकरणं कुर्तेति चेन्न। अभ्यस्त
स्य नहनः साजातिज्ञापकेन हन्नेत्यादौ असिद्धवदत्रेत्यनेनासिद्धत्वाद् ग्रहणस्य अत्यन्तत्वात्। ननु भवद् मते धातुपदस्योपदेशपरत्वेना
सिद्धवदित्यस्य प्रत्याख्यातत्वात्। हन्नेत्यादौ दोषस्य तादवस्थ्यमेवेति चेन्न। स्वमते धातस्याप्रत्याख्यानाद्दोषो न। अनन्तरग्रह
णं व्यर्थमिति नोक्तम्। किं स्यादेत उपदेशो सत्ताभोद्दे स्यात्पदो परिकल्पस्यैव ग्रहणासमाप्तोपचिनायतामिव दत्तापि किं
च हन्नः साजाति ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादीयपदे शाकस्यानिदितो ग्रहणात्। अत एव धातुपदमुपदेशकालपरमसिद्धव
दित्यस्य प्रत्याख्यानं च संग कुतेरनिकोचिदाः॥ ॥ ॥ ९॥ कुञ्चादिति। भवकारादिदाकुमि त्यस्या नित्यत्वादनरङ्गत्वा
त्पूर्वं संप्रसारणे नरः लात्पूर्वं वृद्धित्वेन वाऽ पूर्वत्वस्य नस्याभिव्यत्पूर्वाल्पत्वाच्च। परत्वेनात्र स्यान्यपक्षनिमित्तस्य
वग्रहणादिद्धोजरेऽर्थत्वेन यमर्। प्रो अतरदत्र असिपरस्याप्रसङ्गस्ये स्यादस्कादेनो हल्लि परत्वात् वामाडः वी
भवः परार्धीनि नानिस्थानिवत्त्वेन समाधानपरभाष्याविरोधात्। स्वयमुपेत्य आमीयादितिपूर्वक स्थानाधारकत्वात्॥ ०॥
॥ ॥ आयानीति अव्यशेरवरे नीवस्थायामाशितप्रक्षेऽ नरङ्ग नाहूत्पूर्वाल्पत्वासिद्धेः। नानीन इमित्यादेश्च पासे नेकः

चरितार्थत्वाभावे नि: नचार्थसिद्धत्वान्नयरग्रानसं सिद्धवत्स्त्र स्य प्रत्याख्यानात् नु चरर नेकाच्छ्रुति योगं विभज्य योग्य यस्मिन्नि
अनुवर्त्य अजादिसंहितानेकाच्चेत्यनन्तरहि इत्यादि एवंविधनियमार्थतया सिद्धः ... सर्वादेशस्य भावात् इको रत्यानेकाज्झिनिय
रा... त्सरवाभावात् भाष्यत्वसिद्धवत्स्त्रप्रत्याख्यानप्रयोगविभागस्य सिद्ध्यर्थमावश्यकत्वमिति ... स्त्वस्तु वर्णादाङ्गं बलि
भा... इग यण पूर्वविप्रतिषिद्धयोगस्य विध्यर्थत्वे ... मनता भावेन प्रत्यस्य कदाचित् ... त्वात् तस्य योगविभागस्य नियम 24
मार्थत्वेनैव सार्थकत्वात् ... अस्य नापवादो ... प्रसारणमोतिस्य ओदाहृतप्रयोगस्य ... भावात् उपलक्षणत्वना
यानुपपत्तेरिति ॥ ॥ ॥ अथ निर्दिष्ट ... विधीति अमाकृद्धि ... लिङ्गाङ्गे ... कालस्याभावः । ईदृशाद्युपयोगार्हत्व
स्माव ... र्थाप्रत्या ... पृथक्सूत्रकरणे ... अनभिधाने स्वीकार्यमिति ... तस्य ... योगविभाग
स्य नियमार्थत्वेनैव ... विधि ... अनभिधाने प्रमाणाभावात् ॥ ॥ ॥
गुणकार्यस्येति ... वेदिप्रतिबाधितार्थाभावादिति ... अनवस्था ... भावेन नार्थत्वस्य ... कार्यत्वा
दनित्यत्वेनकदा ... तीत्यादि ... अप्रवृत्तिरा इत्यर्थस्य सत्वात् ॥ ॥ ॥ 22

गसीउद्गेरइत्यस्य दिवादिपाठे व्यर्थः पुतिभाति । द्वक्षस्वइति । क्विपसाहचर्येणेति । निरः भिन्नत्वेनिभावः ॥ ॥ ॥ प्रत्याहारग्रहणेति अतोल्लेतिसूत्रे ल्लेकारस्तु
यासील्यादौ प्रत्याहारग्रहणाभावः न चातोल्लेतिसूत्रेऽकारस्यानुनासिकत्वाभावायप्रायेण लकारस्य प्रत्याहारग्रहणे नकारसाफल्यं भाति ... मामालाघवेनानुना
सिकमुच्चार्य प्रत्याहारग्रहणस्यैव क्रमस्वरूपत्वात् नन्वेवं नीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणस्य प्राप्तिर्वनलस्य स्वरस्य ... येन स्वर्णात् साधुत्व संस्थानोपातिरिक्तस्याभा
वात् नन्वमङ्गानां मतेऽन्यत्र स्वर्णार्थतामपि ... मेवेनिष्टमिति । तथा चोक्तं चैत्यादौ अनुनासिकत्वं नु साध्यात् प्रत्याहारग्रहणादुकारस्य प्रत्याहारग्रहणापि स्यात्
नेत्तरतमपरिभाषया लकारस्य भविष्यति ... कारस्य वो ओरस्न सामर्थ्येन तद्धारणात् ऽसुपीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणेनानुदर्शनं न । अन्यभातीत्यादौ फस्वरफाविं
धानेन रेफो वा रस्वा नारितार्थ्यादहोभ्यामित्यादौ सकारस्य पस्थाने नन्तरतमपरिभाषया लकारः प्राप्नोतीति तद्वारणार्थं लकारो ... चोदितार्थमित्यरुचेराह । कि
श्चेति । प्रत्याहारादीनां मते लण्सूत्रस्य भाष्याविरोधः । तत्र हि उरण्परः इतिसूत्रे पूर्वेणाणुग्रहणं कृतः परणभावात् इदमास्ति ... रेफग्रहणं अर्थात् प्र
सज्येत रोरीति लोपे न मतुषित्युक्तम् यदि प्रत्याहारग्रहणं स्यात् ... तोर्लेत्यादौ हि लकारस्य ... ऽन्यथासिद्धिपदनेनविरोधः स्यादिति दि
क ॥ ॥ अनुनासिकत्वापादनिर्देशादिति । केचित्तु ... रेफपर इत्यस्य भपरके ... कारस्य सवर्णादीर्घो न ... इत्यर्थकल्पयन्ति
मेन्दम् ... प्रत्याहारग्रहणे तस्याकारे स्वावर्ण्याभावात् नासिकादोषणापीनारीति । न चैतज्ज्ञापकं नां प्रत्याहारग्रहणे ककारस्याकारपरे परत्वाद
दापत्तिः । इत्वविधानसामर्थ्यात् । न चककारस्य ... भाष्ये ... संज्ञायां ... स्यात् इत्यस्य ... केचि
दाहितारकादिति वा ... नसाक इत्यत्र ... परत्वात् ... नासिकेति
कोपधत्वेन नासिकाशब्दालोदोषः ॥ ॥ ॥ ॥ अथ ... पूर्वविधौ । तेनारस्तु ... इति न वारस्तु ... दोऽन्त्वाद्

ण्डे भाः साकारस्य स्थानिवद्भावादचः पूर्वत्वे दृष्टत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति किंभाति पूर्वस्येवेति नियमस्येति वाच्यम् न च यरस्त्वादित्यप्रातिपदिका
दिति श्लिरिति चिद्धि कि थ्यतिरिति लोपे यः लोपे तस्मात्तु तदीर्घ नेयर्त्यात्मादो अहल्लोप इति लोपयोः स्थानिवद्भावात् त्वत्स्वरूपादिकं न स्यात् ॥ ॥० ॥निच्याः पूर्व अनन्त्रास्वर
प्रत्यासत्तेला विधृदृगुरुक्ति नेति न चद्दृगो थस्येति विग्रहे उदित्यस्य सत्वात् इत्याप नास्तीति चेद्र पक्ष भार्या यस्येति विग्रहे पाचकभार्यस्यापि स्त्रिः न
चात्रापि इत्वापत्तिः पाचिका भार्या यस्येति विग्रहे पाचिकाभार्यस्य इष्टत्वात् तस्मादयलक्षणमिदम् ॥०॥ ॥स्त्री प्रत्ययेगमितो गुणहत्तेष्प्रत्ययाना
मिति व्याख्यानन्तुरो हि तस्माद्यो समस्यते कर्तव्यो न्यासकारोक्तिभाष्यम् ॥ ॥प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः साधु च ये मानेज्ञ भस्त्रादे इत्युपकाम्या किमर्थं हस्तात
स्त्रिक भिति ननु गच्छतीनामितिवाना समूहो गच्छतिकमित्यत्रैकादेशः सामान्यतोग्रहणे तेन पुन्स
इवेतु भसंज्ञायां निमित्तकत्वात् एकादेशे भसंज्ञा इति ॥ ॥ ॥न चरहल्लीति सलोपे
ऋत्थानस्यासिद्धो इदम् हलादौ प्रत्यये लोप इत्यर्थ ज्ञापनार्थत्वात् ननु काष्ठतक्षस्याते त्यादो सलोपाभावः सत्वे चितकाः नच
स्त्रूपेर हलोहल्लीति लोपे इति कारइतिभदे स्य सफलत्वेन ज्ञाप भितिवाच्यम् सर्वस्यानवकाशत्वेन हलो हलीति लोपबाधित्वात् पूर्व
सवर्णेपि प्र सत्यपि लोपे इष्ट पूर्वसवर्णस्य सिद्धत्वात् तेन सलोपे पूर्वसवर्ण स्त्वाहतकार रूपमेवेति तस्मात् अर्थज्ञलादो प्र
त्यये इत्यर्थे ननु हलो हलीति सलोपे अनुमानिकस्थानादेशभावे न स्थानेसंभवात् पूर्वसवर्ण
पूर्वसवर्णे न तस्यासिद्धत्वात् सत्वे का सत्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावो हि तत्कार्यकमिति फलभेदात्तस्य इति वक्रसूत्रार्थसंग्रहः ॥ ६ ॥ ॥ प्रणिदापयतीति · अत्रासिद्धवदत्राभादित्यत्र इति पाठे याघुसंज्ञा इत्याप्रकृतौ प्रसि
द्धलोपि कार्यकालपक्षे असिद्धत्वाभावादन्तरङ्गत्वात्क्वचित् यथोद्देशपक्षे च लसमादाय णत्वं भविष्यतीति चेन्न प्रणिदा इत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् · यास्कि याघुको
प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वात् · ननु अदाप्रतिषेधाद्घुसंज्ञा न स्यादिति चेन्न · घुग्रहणस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिके नैव समाधानात् · लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
त्र · प्रणिदापयतीति न्याय्यं दागमपक्षे आर्धधातुकत्वात् अनित्यत्वात् भविष्यतीति चेन्न अनित्यत्वज्ञापनमेवायमर्थ इति केचित् · ननु अमाङ्ग्रहणदृष्ट्या केऽपि अवय
वावयवः समुदायावयवो भवतीति न्यायेन दायात्वं स्यादेवेति · अत एव शीङ् इत्यङ्गस्यार्धधातुके ङित्याद्येते इत्यत्र ङिङः सलोपो न स्यादिति रत्नो
पल्लक्षितप्रतीतीति चेन्न · समुदायसम्बन्धिका लिङ्गादिकाऽवयवावयवः समुदायावयवो न भवतीति · अत्र मानं प्रयोजनमित्यादिसूत्रस्थ न्याय
त्वमेव च · अत एव वर्णोऽतो विधीयते दोषः · इत्यत्र आगमेऽपि दोषाभावात् · न चापवादत्वात् आगमे न्यायस्य प्रयोजनमसङ्गते
वाच्यम् · तन्न केचिदिदं न्यायमूलकत्वादनेनाप्राप्तावारम्भस्यानित्यत्वात् · अवयवावयव इति न्यायस्वीकारे तस्याप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा
हरोऽत इत्यस्यावयवेऽपि न केचिन्न्यायमूलकेन येन नाप्राप्तिन्यायेन हृदादेशेन गुणस्य बाधेन गुणो न स्यात् · न च शीरते इत्यस्य लिङ्ना
त्वाभावात् पदत्वं न स्यात् · आगमस्तन्मध्ये नैवागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमिति सिद्धान्ताद् ङेरर्थवत्त्वे इत्यस्यानर्थकत्वादिति वाच्यम् ·
यत्रागमेनोऽर्थवत्त्वं न तत्रैवेयं व्यवस्था यत्रागमेनादित्यस्यार्थधातुकत्वाद्धिङः सलोपो न स्यादिति सलोपो न स्यात् · तन्मे
ध्ययातिन्यायेन सलोपस्य सिद्धत्वात् · न च गीः पूरित्यत्र न्यायस्वीकारे ओत्वादिर्न स्यादिति वाच्यम् · रेफवकारान्तधातुउप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धातूत्तरपदावयवेकोदीर्घ इत्यर्थात् न च दध्युदकमित्यत्रानुगमव्यवधाना का रकाद्यत्वाभावेन गतिकारकोपपदो न स्यात् इति वाच्यम् अवयवात्पूर्वमवयवस्ययत्र
सम्भवति तत्र यामिति स्वीकारात् प्रसिद्धावयवात् पूर्वमवयवस्य सम्भावनास्त्येव । कुवचने कल्पो दिस्यत्र इगिति न्यासेऽत्रानयोरित्यादौ अवयवत्वं कारकत्व
वकारसम्भावनास्त्येवेति बोध्यम् अतएव नुडादित्वस्य साधकत्वमपीति बोध्यम् ननु पुंसि गोदाये प्राप्योदौ आकाराकत्वमस्तीत्यत्र पुगागमो विधीयते ननु दामु २८
द्वयेति कथमागमावशिष्टत्वमिति चेन्न अनयास्वोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मस्यापि तद्वेनेदं वस्याप्यतिदेशात् नन्वेवं नानीत्या
दौत्य दाघत्वापत्तिः सर्वनामस्थानपरकात्वत्तनपुंसकत्वसमानाधिकरणत्यदाद्यत्वस्यातिदेशादिति चेन्न नतु स्म विधिसामर्थ्यात्यदाद्यत्वमि
त्यात्रयात् न च वा हिरो इत्यादेश्च आदेशापत्तिः अनादिविभक्तोपरकेगतत्वसमानाधिकरणमात्वस्यातिदेशादिति वाच्यम् त्यागामन्ति
त्यादेश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मस्यानयनेनादोषात् आश्व वा समासमर्थ्यादिति न सन्निर्दिश्य समानयोराभयादिर्घो नकारविस्वरतीति वाच्यम्
एतदनुस्वाच्यमिति याहकामक कारकत्वं चार्थसमासमूह बोधकत्वस्यापि नादि स्वपामत्वाभावात् नच्च यवमानस्त्वादौ प्रपद्याद्रेशांशविषाद्मृणा
गमः अपवादे कृते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति न्यायेन पुनर्द्वीर्घाप्राप्तः कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् जापन्यायेन एकत्वेऽपि मात्रालाघवाय इत्यादि
रइत्यत्र विभक्तिविपरिणामसम्भावरूपलाघवार्थं वालो येयइत्यस्यार्थेनान्वये तिक श्रीमुनिधानाम्प्रतिपत्तये वर्णन सम्भावेनवाधकाबाधि
तत्र स्थलेये नीतिन्यायस्य सञ्चारात् न च वा सस्यः स्वभावानाकत्वेन सकारस्य श्रीमत्स्यापि त्वा भावनाया सानो दीर्घः कस्तेोक्तस्याप्त
कोकारो विधिविषयतीति सन्ध्याभावेनुनात्वा वाच्यम् नावः मान्य कंचनैकत्वे भाव ओ इत्येवकृद्यात् आनयते वक्ष्यमानान्तरणे नुपपद्यमानः २४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प

र्थाः॥ छातिकामिति । कृदन्तयाञ्जिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाभिरूपत्वमोः । कर्मणोः षष्ठ्यौः त्यर्थं नामार्थ इतीमित्यार्थकत्वम् । तथाहि
कृदन्तग्रहणीनकृत्यदंतदन्तार्थकत्वम् । सप्तम्याश्चाधिकरणसामर्थ्यं । एवं च कृदन्ताभिधेयस्य भावः कर्मणोरितिशास्त्रीयेः । तयोः कृदन्तार्थयं
ग्रन्संयोगादिनाऽसम्भवात् । नाभिकालेकादिना भावप्रसङ्गात् । एवं चानेकपदार्थघटितः सम्बधी कथितस्तस्मान्वोवाच्यः । स च कृदन्तपूर्वी
कदभिसत्पादिनस्यानुरोधेनान्निरूढाञ्जिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयकस्तद्भूपएव आतिरूप्ययकत्वादेयेत्याकृतवाभि कृदन्तपदो
पात्तानुसामर्थ्यं नाभिरूपतारूपं वदेशार्थप्रतीतिविषु कं सम्बन्धविधेयाणकृदन्तार्थयकार्यं कर्मणोरित्यस्य कृद्धेनसामर्थ्य
नप्रतीतिश्च कृदभ्यारणा । सामर्थ्यमोचितादिभ्रः । कालोपाक्तिः । स्वादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदोकिंरोषस्मितिरूतेवक्ष्यति । तेषु सामर्थ्य
भित्यस्याभिरूपायकत्वादेयेत्याधुनाहरणम् प्रातर्वाक्यवादेसभुखायास्पष्टत्वम् । भाष्ये पि अभिरूपायकत्वादेयेत्युच्यते । नचा
भिरूपेष्ट्रर्थोरातिसामर्थ्यादभिरूपतरयोरि भम्पतरेत्यु नामः । कृदन्तग्रहणावेतु कार्ये कर्मणोरायेयत्वाप्रतीत्यासम्बन्धेविशे
५८ याकृष्टाविरहेयाताकृदन्तामम्भवानसेधाविषयकर्मकार्येत्वमा[illegible]स्यासक्ताः । पृच्छनिवीऽऽतिवाकयपदार्थकत्वापत्तेः । नच
ननो केतिमिसेवादेवाक्लिष्टेः कृदन्तस्यार्थाभावितवाक्यम् । ननो केतिसूत्रोपात्तायामविभक्तिरपितन्निरूढाञ्जिग्रहप्रयोज्योपस्थिति
विषयकक्रियाभिरूपितत्वरूपसम्बन्धस्यैवाभिधानेन पृच्छतेकानानयन्ताञ्जिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयाक्रियाभिरूपिताभावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नमिश्रभाप्राप्ते:॥ ननु विधित्वसंक्लृप्तस्य सामर्थ्येन ताद्रूप्यसम्बन्धयुक्तस्य सम्बन्धेपि न स्वेधस्तु एकस्यापि पदस्य सामर्थ्यं भावे न कृत्कृत्या कल्पितोला
घवेतदेकदेशार्थकत्वात्किमङ्प्रयोगो वाक्ये विधिविषयक्रियानिरूपितत्वसम्बन्धस्यैवाद आत्मा वेपन्नया आत्मनेपदेना चेत्वे नानेकार्थविषयत्वसम्भवाहत
म: योगकेवलसमुदायशक्त्या किं पि तत्प्रावयवशक्तिसहकृतं यथैकार्थविशेषार्थोपस्थिते: सर्वप्रदोषस्तु निरूढत्वेन प्रकृते प्रमुदायशक्त्यैव कृत्
प्रकृतधात्वर्थशक्तिसहकृतत्वेनानेकार्थकवैशेष्याधिकरणक्रियाप्रयोगोन्योपास्यमतिविषयत्वा। तत्क्रियायामन्वयेव भावार्थक तात्पर्यवत्प्रयोगा
भावेनार्थकत्वे: कृपा भावेपि कृधातुरक्ते:॥ कृ प्रवृत्त्येकार्थधर्मकाभावात्॥ अन्तःसर्वत्र तदर्थानां पाचकादेरुपस्यादेवं तथा विभक्तिस्वाभिप्रायै: कस्य 27
नि सम्बन्धकर्मसम्प्रसंख्यानमिति वा नियमे: कस्येति सम्बन्धात्तादृशसम्बन्धस्यैव तथापि वाच्यत्वात् कृत्स्नभावेन लोके स्वत्वस्याभावि
न नयाभवत्कर्मसम्बन्धाभिधानस्य कृतपूर्वीति निरूपणमर्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गापाद नातिविमृश्य पुनः किमपि पदलक्षणं स्यादेवेति चेन्न। यद्यपि वाक्य
नतदा पुरुषस्य इति प्रकृत स्वस्य भावप्रत्ययपदस्वरूपसम्बन्धस्यैव कृतपूर्वीति वक्तव्यत्वात् पूर्वस्य सम्यगपि लाभेन तत्र कदाचिदर्थो विवरणाय
मदुक्तसम्बन्धग्रहणाय कृत्यपदस्यावश्यकतया तेनैव कृतापूर्वीत्यादेवार्थो न नमलोके स्वचलदुक्तसम्बन्धग्रहणो गौरवस्यैव परन्त्वात्:
कस्यान्वयस्यैव नञर्थसम्बन्धात् तादृशसम्बन्धग्रहणे इत्यदोष: किञ्च नञर्थस्य यादृशत्वेन बोधोन्वयस्य धातुपूर्वीति २५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१ स्येत्यपीत्यत्र स्वभवतु कं भावत्वस्य न लोके । एतत्रग्रहसोनुतस्य कारक बद्धानिरोधविषयत्वेन श्लोकेऽप्यविषयतया घस्याउ अस्यायु
ता पत्तिः । कारक अष्टीनिरोध विषयत्वेनाभावित धर्म्या तिप्रस्थ प्रायुक्तेति । न लोके तिपूर्वा प्रयोगातिप्रसंगभास्या । भेदेनस्यामाइतीतिव्
भयसं नसारव्यावादी रविरात्रक तीतिर्यादिः । न चैवं भजनेत्राभोमक्तव्रत्वापोस्त्याद्यपिपथस्यभावपत्तिर्नादेशात्तेन कारककर्म
श्लोकेषु विषय [illegible] वा चान । ६६ । ह रा मलेतत्र कारक सद्भावः प्राप्तेरभावेनानिरोधस्य चप्राप्तिप्रसक्तिस्यात स्य
दारक कष्टीनिरोधादि [illegible] स्वाभावात् । एवं च हे तु हेतुरस्य पदमधिपत्नानामृतिवाक्यम् । तथासति घटकेनोद्दिष्टादोष कर्म
स्ये विषद्विप्रादादिविषय [illegible] ने । कदाचिद्दृतीये त्वस्य वैयर्थ्यान्निश्चेतनं यथोपपत्तिर्भवति । वस्तुतस्तु । कदाचित्सामान्यसंबन्धमात्राति
पालशीघ्रं संबन्धे वापि भवस्य संग्रहणे न ज्ञानमपि च नतितस्याक्षेत्राकांक्षावोद्दितीयायांघटं करोतीत्यादौ सम्बन्धविशेषस्य वस्वा
नदेतस्मके न मानभेदप्रत्यय [illegible] कनामत्वेन लोके तिनिरोधवस्तुनः । अतिव्याप्तिः यत्प्रयोगो पादस्थितिविषयासिद्धाभा
वादि तिम्नत्रृयाकारे हेतुः [illegible] विशमा विषयायनम् ॥ ॥ ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीः प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ननु किमर्थमुपसर्जनसंज्ञा नेनीक्रियते पूर्वनिपातस्य प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्वमिति न्यासेनासिद्धत्वात् ॥ न च यं प्रतिपदप्रधानमित्यादि
सूत्र कर्तव्यमित्यर्थक भाष्योक्तन्यासस्ति निरपेक्षोपि यत्समासविधायक शास्त्रप्रथमानिर्दिष्टं समासीयपदापेक्षयापूर्वप्रयोगप्रत्यासत्यालाभेन तेन
स्यापि सिद्धेः न च वोपसर्जनस्येत्यस्य सहस्रत्वेत्यादिप्रकृत्ये उपसर्जनस्तनी वृत्यवसमासस्य यथा वत्स्यक जसपुत्र इत्यादि समासे दर्थप्रथमानिर्दिष्टस्यापि उप
सर्जनसंज्ञापरिभाष्यमादेशानु वियमान प्रभावस्य अर्थसप्त इत्यादौ चरितार्थः न नेक विभक्ति इत्यनेनोभयोरपि समानादितिया अम सह पूर्वाहत्वमेव
व्ययीभावे वत्पप्रकृत्यर्थ चतुर्थी हि इत्यस्याव अपकर्षेनेव सह ऊलेत्यादेर्धारणा समस्य वैपसर्जनाप दस्य वृत्यर्थेन तत्स्वे नोपपादनासंभवात् ननुस
ह पूर्वाहत्वमित्यत्रोपसर्जनं कृत्स्यादिति चेत् अनेवसत्र भाष्यो सह युक्तेत्यादि दोषवारणाय वृश्री हि निर्दिष्टः कर्तव्यहत्यक्ता उपसर्जनसर्वनामधार्थ
कोपसर्जनपदस्य ग्रहणेन तद्दोषवारणाय कुर्वाहिनिर्दिष्टात्को नस्तु सह पूर्वाहत्वमित्यादि रूपं प्रवर्तत कल्प अस्मादमितमेवास्तु वानादेक
मः वोपसर्जनइत्यस्यासर्वाभीसिद्धिरिति चेन्नयो धातोः कि पिक प्रत्यये वा केसरादनो पमानानीति समासो राज्ञि पिट लोपे पलाप
योस्त्रियाः सर्वाषसर्जनादितिकेशी ततानायमानरूपस्याः शिद्धाय तेः तत्र प्रथमा विभक्तिक केशान्दस्यापसर्जनत्वेन तस्या ने
यनाविभक्त्यर्थतालि अस्वकृपूर्वपदादित्यर्थे अकेशीतित्र नयमेव केशीत्यस्य सा कित्स्यात् उपसर्जनादि समत्रलोकक
गृहमोदे संवा भावाद्धु न च पंच मि केशी हृत्यादे श्वपृथक्त्वादि तिवा त्वम् कृत रस्त्वान्यत विभक्त्यर्थस्याक्षेवदर्थस्यनियवि
भक्तित्वात् किंत्वानुपसर्जनादिति सूत्रस्य तत्त्वानि विधिज्ञापकभाष्यप्रामाण्यान्निपाता वा रक्षित्वं नोक्त नग्रिक पोरनावधानर
मिव स्यात्वान विधानाच अत्राप्यते दोषस्तथापि विं नन्वधानुनाद्यैन समासे सन्नादात्त मिरूपमानान्ता समासे पूर्वपदस्य २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विस्तीर्णे श्रेयो इति स्वानापत्तिः स्यादिति बोध्यम्ः नच गित्नोपसर्जनस्यानेवङ्गवा इतिवाच्यम् पदानां विशेषोत्तानिसेधा तत्र च पदे ञ्नः पदान्तं शीते सप्तमी समा सभा
बोके तत्प्राप्तिः स्यान्निवस्त्रे स्यादेत्नोपसर्जस्य पदत्वादिति दशेनूलात्वस्यापि समप्रादयं दोषः किञ्च गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य नोपहस्वार्थत्वात् गौरिव मे
उपमानानीति समासे कृते दीर्घ इति हस्वार्थत्वाच्च गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य देन समासस्य हस्वादत्र वपदानरूपितपदस्य ग्रहणादितिवाच्यम् अका
रस्व स्वत्यस्य गौणत्वभावाचक शब्देन समासे कृते चतादृशार्थस्यव्यभिचारित्वात् ॥ ॥ ॥ नाभिनाभिकरणोति नगुणस्वपर्णा निभिसा
सेपुंसः पचेः पूर्वसमासे गानाभि त्यस्यापवादत्वेनानवकाशत्वात् तस्याप्राप्तिः अह विभक्ताविति नन्वेवमपि करम न्यक स्मान भिस्या
दौ कर्माधापत्तिरिति वाच्यं बोधक त्वेन दत्वात् मन्यते इतिमानः कर्मण्य स्थानि अकर्मत्यस्य प्रायिकत्वात् ह लकस्या वा त
श्च तेनरी ते भूयते मनम गृह्यतानाद्य स्यन्ति तथा च कृ आ ति सर्वलोप रोच्य: प्रकारके पर मे नमानइति
व्याख्याने वेद भाष्यम् कर्नादि वृत्तौ आख्याता अविवक्षितथेति दिक् ॥ सेनसमासग्रहणा नियमपरत्वेन सूत्र
स्थोपि व्याख्यातः तत्र हि समासं चान्तपूर्वो भागः पदमिति नियमे गावित्यप्रमाहित्यादौ दोषः समुदायपद संज्ञा ग्रस्वात प्रयो
गाह्यर्थवतामेव ग्रहणम् नन्वत्र कोस्य तिस्यादौ न दोषः पुत्र ग्रहणं भाष्योद्या परत्वान्निकृष्टस्य समर्थ नो
गार्यश्चतिप नन्व कश्चित् तस्मेन कर्त्रो जपइत्यादौ स्पष्टत्वादनासात प्रयोगा र्थव ताभावा चेद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मम्: देवदत्तो गार्ग्य इति भाष्यं नु प्रत्यय ग्रहणापरिभाषाभावः। तत्प्रकल्प्य कृत्वा प्रयुक्तं समासग्रहणस्य विप्रार्थत्वेन्द्र देवदत्तो गार्ग्य इ
त्यादौ स्यान्नार्यं कमिति तदन्ते न प्रत्ययक्रमम्: इमन्ते इति स्थः जयन्ते इति जय इत्यादौ नाम्लोके प्रसिद्धत्वात्: मनुपुत्र काम्ये इत्यत्र प्रातिपदिक संज्ञा
न स्यात्. कथितो यास्ता काम्या इत्यस्यापि लोके प्रसिद्धत्वादिति चेन्नैवम्. संघाते योर्थ इत्युक्ते तस्य लोके तेनाभिधानात् यद्यपि देवदत्तो गार्ग्य इ
ति भाष्य लायने तथापि. भाष्यस्यान्यथासिद्धत्वात्. भाष्यो हि सावधि भाषा पुस्त्व समासान्त ग्रहणावि शेषग्रहणे न प्रवर्त्तते. ननु प्रत्यय: प्रत्यय
ग्रहणे इत्युपस्थाने कृते प्रत्यय समासान्त ग्रहणस्य प्रयोजनं कृत्का विशेष ग्रहणस्य प्रयोजनमिदम्: प्रत्ययसामान्य ग्रहणापूर्वमत्र तेन समास ग्रह
णस्य नियमार्थत्वमिति इति चेन्न: नाथ: प्रकृत्य इत्यादौ स्वस्वत्व स्यात्. निमित्ता न धिकरणायुक्तमिति मनोर्थयदिति तद्भाष्यात् एवम्: स्वाभाव
स्वस्य निमित्तत्वा नाथ इत्यस्य निमित्तत्वा भावात्: अन्येवमपि सवनाथ: प्रकृत्य इत्यादौ न स्यान्ते दण्डिनेत्यादिति वाच्यम्: प्रत्य
सत्वायस्यन्का स्थानालिङ्गीति नैवासति निमित्ता न [illegible] निमित्त सूत्रदाघाटे [illegible] इति [illegible] ग्रहणेन तत्र [illegible] नत्वादि तेवा
धनम्:॥ ॥ ॥ कृत्प्राधान्येति स्वमर्थस्य सुप इति भाषा सुप्तिङन्तम्: अयके त्यादेकुत्सित स्वप्रत्यय भाषार्थत्वाकुत्सितादि ति. सुबन्तस्य एकार्थी
भावात्सुपो लुगापत्ते:। असमर्थसमासे असरूपस्यापि इत्यादौ लुगनापत्तेश्च. सन्नन्तसुपो: तद्धि [illegible] सुवर्णादि: प्रपाठान्: तदेव
त्वेन धर्मित्वप्रसङ्गान्तत्वयो: सत्त्वात् अङ्गावयव सुप इत्यर्थ बहुपद बहुस्वर [illegible] नापन्नाद स्वरस्वरा नापत्ते: यत्तु परस्य सर्वधात्वित्यनुसु २९

३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽनाप्तेः । शुभिरावृत्तादामिकृतेतद्भिन्नानां तु प्रयमानोपिसुप्तस्यामः सर्वनाम्नो सिद्धिाल्लाभावे दित्याहुस्तत्र । तत्र परप्रकृति ञ्छया स्यमत्वात् । न च तत्र
सर्वेष्वङ्गिरो ज्ञापकत्वाशातान्त्वाक्रिय संमत्वेन । यत्रोत्र सेतत्प्रत्यमित्यादाविपि तु ऽमस्यात् । चार्थस्यैव प्राधान्याद्द्वन्द्वे पदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनाम
संज्ञायाअप्राप्तेः । न च भाष्ये [illegible] के तम पूर्वोषि त्यत्रगोस्त्रियो रात्स्वत्वात्कथा भवति । द्वन्द्वे चेत्युक्तमिति । वर्णिपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामसंज्ञायाः प्राप्तिरि
त्येव । एवं च बहुव्रीह्यादिविषया [illegible] न च द्वन्द्वे चेति सूत्रसामर्थ्यान्न भवतीति वाच्यम् । तस्य पूर्वनानात् । न च तत्प्रत्याख्याने द्वन्द्वे विधिर्दुर्लभः । अव्ययस्य सर्वना
म विषये तदन्तविधिर्नास्त्यर्थस्य शब्द्याभावान्नानुविभावय तु सुधियः ।। ।। ।। अनुस्वारादित्येवास्त्विति चेत् । असाविति प्राप्त्यर्थे कृते नित्यत्वात्स
र्वनामत्वात्यदाद्यत्वेमामित्यत्र सिद्धिरित्यन्ये । केचित्तु आदेशस्यत्यदाद्यत्वापवादत्वम् । स्वस्मादत्वोपायेक्षयापरत्वात्सत्वे पुनः प्रसङ्गे । वि
ज्ञानाद्द्वन्द्वो पेसमाविति सिद्धम् । स्मैः । तन्मात्रावयवे कारेणटलोपेनित्यत्वात्कृतेत्वेदोरिति सूत्रे स्मैः कृतेत्वात्तयेनादसः शतिविभक्तिसत्वावधाय
कोपि प्रमेन भाष्ये ऽनन्यग्रहणप्रत्याख्यानेनात्वस्य सुआदेशादित्याहुः । अन्ये तु । अदसस्सोऽसौ इत्येवास्तु । न चाकोरवी इत्यादौ प्रत्ययस्थादि
तिल्लम्भुः इति वाच्यम् । सामर्थ्यात्पूर्वं च कृते अदसस्मत्वाभावात् पोः प्रसङ्गे यप्यासङ्गत्वादेव नेत्याहुः ।। ।। नलोपः प्रय । न
त्वेहस्पृ मित्यादौ कोधिकरणे चेत्यस्य परत्वेनवचनवत्त्वान्न पुंसकेभावेस्त्येत्यच पातिपदोक्तपरिभाषाया । प्रवृत्यासंभवः प्राप्तोऽ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वत्वविवक्षायामावश्यकत्वामिति चेन्न तस्य भक्तमिति नपुंसके भावे इति वार्त्तिकस्य भाष्योक्तमुदाहरणमसङ्गतम् भुक्तोऽपि पुरस्य वसामातपा
नत्वापि भक्तोऽधिकरणे चेत्यस्य परत्वेन बलवत्त्वान्नपुंसके भावे क्त्यत्र च प्रातिपदिकोक्तपरिभाषया प्रवृत्त्याप्राप्त्याप्राप्तो [illegible] त्वविवक्षायामा
वश्यकत्वामिति चेन्न तस्य भक्तमिति नपुंसके भावे इति वार्त्तिकस्य भाष्योक्तमुदाहरणमसङ्गतम् भुक्तोऽपि पुरस्य वसानार्थतया तत्र क्तो [illegible]
रणे चेत्यस्य प्रावृत्त्या न स्य च [illegible] यथा कृतिवत् प्रातिपदिकोक्तत्वात् न च [illegible] विवक्षायां वार्त्तिकप्रत्याख्यानामिति न दोषः भ्रान्तेदे
शामित्याद्यर्थपृ [illegible] ध्योरवरोक्तयोः सत्याप नैव अस्थितस्य गातोऽभ्यर्हनीये इति वार्त्तिके [illegible] त्व
मिति कोऽवरोक्तवर्णने उक्तासङ्गते च न चात्र भुक्तोऽपि अनोऽर्थत्वम् [illegible] तथा सति [illegible] तदुदाहरणासङ्गतोऽपि
चेन्न उपभोगार्थस्य [illegible] ॥ ॥ ॥ पद्ममापत्ति अत्र पर्यायाच्च [illegible] समानार्थक [illegible] पेदादीनां क्षिप्त [illegible] परि [illegible] बेन्द
रोध [illegible] स्थितम् अत्र केचित् आसमानार्थकत्वमेवाग्रहसमानरूपग्रहणार्थम् न च [illegible] पदादेशः स्यादिति वाच्यम्
पुन्नपुंसकार्थवाचकशब्दो नित्यपुंस्त्वादिक [illegible] यथा च [illegible] आदेशस्य समानार्थकत्वाभावात् [illegible] स्यादिति
स्या निवर्त्तेना लिखि [illegible] नाशिक्या [illegible] विभक्ते नादेशस्यादिति चेन्न [illegible] पुनर्व [illegible] स्पा को २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

राजेयो विसंयक न तापस्य आक्षेपाद्याना दर्शनात् एकार्थीभावे त्विभित्त्वनस्यामिवत्वायोगात् न चैवमपि राजशब्दस्यापि निमित्तादिरोऽह निवृत्त
पदपेत्यत्र सूत्र राधीति जानिकेन सुत्वेः होति शंपन्नस्य सिस्वाद्विति चेन्न भत्नोपः ख्यातिपदिकान्तस्येति सूत्रे भाष्ये राजेति निवृत्त तथा ह्यर वहुत्य
ते तेनपंसत्वार्थवाचकराजशब्दस्य निरर्थकत्वेन निरानुबन्धनस्य प्रानार्थकत्वाभावात् अन्यैवमपि भा[illegible]ः शब्दोनादेशोनसंस्था
निवत्त्योद्दक्ततमित्यादौ अजन्तोपसर्गायाग्राहितत्वगापजिप्यति चेन्न सकारस्य प्रत्येकमाणपूर्वेजरसा ह च येसा सामान्यस्या क्रियक
स्या नियमग्रहणात् भस्येवमपि सुरवशब्दस्यानुनासिकादेशो नस्य स्यादनित्यत्वात् स्वाङ्गमखमित्यनेनानोदात्ततास्यात् च[illegible] ॥ ॥६॥
पार्थैवन्दुः चस्य द्योत्ये वा योवार्थश्चार्थः अनेक मित्यतानेकमित्यनुवर्तनीयमिति सूचयति तदाह अनेकमित्यादि चार्थे वर्तमान
मिति चार्थविशेष्यविशेषणभावापन्नस्यार्थे वर्तमानानामित्यर्थः चार्थविशेष्यार्थविशेषणभावापन्नस्वार्थक लौकिकवाक्यार्थस
दृशार्थविशेषकोपस्थिति जनकशक्तिविशिष्टस्य अनेकसुबन्तं समस्यत इति फलितार्थः एतादृशार्थे द्वन्द्वसमासविधायकं
दृ[illegible]सामा सामर्थ्यपरिभाषासहकारेणाद्यार्थान्तसामर्थ्येनास्य तेन तेनास्त्रस्य समासविधानात् अर्थैके
धर्मावच्छेदेनैकधर्मावच्छिन्ना न्वयित्वसमासाहारान्यतरत्वमिन्नसमासानां [illegible] द्वन्द्व पालितो नित्योपदेनामित्यादावपि

इत्यापत्तिः । तत्राप्येकपदार्थे द्वैनेकधर्म्मे वदि नाचयत्वात् अत एव नञ्ञिति निञ्त्स्य नमिश्चतेरेकपदकमेधा एवेऽपि नःअसामर्थ्यादिति चेन्न नञ
समानाधिकरणपदानविशिष्टताभेदे अनाधिशेषप्रतीतिस्तत्तु अस्य संत्याव्याधात् । इत्युपमानानाधिकरणत्वे चारितार्थ्यात् । नचनाइ यानत्यहृ आ पतिर्मे
स्तादिभन्नत्वेनैवारितार्थः । इत्युक्तप्रथमा नानामेव नत्वर्थे निष्ठितविभक्त्यनानाम् । एवं नञ्समासे समानार्थकत्वाभावात् । अत एव पदद्वयेच प्र
आपत्येच अहोतात्योक्ते एकदेवदत्तादेस्य इयोपपत्तिः अन्यीआनाभ्याम् उमालम्भेतेत्यादौ एकदेशत्ती देय इयोः प्रातिसिद्धसंगच्छते इति
वाच्यम् । पाति निष्ठितविभक्त्य नेननाहेतत्वेतु स्वरूपाव्यलोभात् । अत एव नाङ्स्मम्नुप्राप्तिरिति सूत्रेङिसमुच्चिरिकन्नाम्पदेहतिवार्तिके समचाद्युप
हस्तेन कार्यमस । तजन्यास्के त्वादेसंग्रहे नानानसमासः । इह तावत्तत्समास समानार्थकत्वेनवाचेयन भवितव्यम् । समासेन चयथे हार्थीमाको
नगम्यते नासोयाप्ति तत्समासेन गम्यते अवयवस्य नोधनवाक्येन गम्यते । समुदायस्य च बोध नसमासेनेत्यकभाष्ये । नचषष्ठ्य समानाधिकर
णसमासानवेधमुपेयथ्यम् । अर्थात्समासस्यापिनिषेधस्याभवात् । यत्तु चार्थे इत्यस्य चार्थाभेदस्तत्र इत्यभवतीत्यर्थः । इति नालोसल्लामित्याहे
नेति भ । नतहिभेदः पदभेदपदार्थ तावत्के इदकभेदाबानायुः सन्नापिख्याप्यवानेतो मान्त्रीवद्धयप्रांनामातदेत्यादौ इत्यनापनः चाथालो
किकवाक्येनाम्पतिः नएवसमासेन अयनाभिधीयते तथैवेह इत्यभवती । एवं एवं यत्यादौ पदभेदो भावस्तेवं इच्छत्वा इकाप्यवादेयमेकयोः
इति सिद्धान्ता सः इ... किञ्च प्रगाहतस्त्वा नीलि अनेकोपपदाग्रे करेखरूइतिपदे सके तो अनसङ्ख्यादेकस्यैवानपशाश्रीनामिमूह्वसादानपर
२६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाष्यप्रसंगात्ते तन्नये इन्द्राग्न्यादिवत्पक्षस्यानारोपितपदत्वात् नाद्वितीयः एकदन्तोहि एव नम्बोदरः गजाननः इत्यादाव व्याप्तेः नचसर्वे [illegible] शेषेण चार्थोपपादयितुं श
क्यते अतएवात्संज्ञामात्र [illegible] वकत्वेन परस्परसमानाधिकरण्यान्नत्र कर्मधारयो भिन्नः तथापि तावन्मात्र द्वन्द्वे धवखदिरपलाशादि [illegible] इत्यलापत्तेः न चैतदर्थं साहित्य
[illegible] साहित्यमात्रे धवखदिरौ पलाशश्च छिन्धि इत्यत्रा व्याप्तेः धवश्चिछन्धि खदिरश्छिन्धि इत्यर्थे धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ च न चैतदर्थं साहित्यमपेक्ष्यते न भाव
इन्द्रे विधीयते अर्थद्वयस्य भावेगोत्वात् साहित्यान्तर्भावेनोपपत्तौ भेदान्नभावश्च आभावाश्च नचकर्मधारयो प्रवृत्तिरेव फलदन्तोन्तरत्वात् अतएवगात्य नासौ
त्यानमित्यादौ कर्मधारयोऽस्ति व्याप्तेश्च भेदस्य चार्थत्वान्नभावश्च प्रायस्तेगृह्यते वृक्षाश्च समानाधिकरण्यात्पुरुषेणबोधादित्यलम् भाष्यादि विरुद्धार्थविचारस्ते
नेति ॥ ॥ चार्थे द्वन्द्वः चस्यार्थोपत्वाच्चार्थे चार्थः अनेकमिति एतोऽनेकमिति सुबन्तमित्यरस्यानुवृत्तिचानुवर्तितदाह अनेकमिति चार्थे वर्तमानमिति
स्वार्थविशेषण कचार्थ इत्यर्थः तथा च स्वार्थविशेषणकविशेष्य भावापन्नचार्थक लौकिकवाक्यार्थसदृशार्थक विषयको पस्थिति अनेकरात्रि
यमनेकसुबन्तं समस्यते इति यावत् नाइचार्थे वृत्ति चित्र समासविधायकत्वं तत्पुरुषप्रामाण्यं समर्थपरिभाषया सहकारेण तत्र वाक्यार्थसदृशार्थाभि
धानसमर्थमेव तेन न तेन समासप्रसक्तिः कतिपयार्थसोदाह समुच्चयेत्यादि नन्वसमुच्चयस्य सापेक्षत्वम् अन्वयवेलायां स्वान्वयिनि इतरान्वयापेक्षा
बुद्धिविशिष्टत्वमिति यावत् तेनप्रत्यासत्त्या च समभिव्याहृतपदार्थविशेषबोधम् अस्तिहि ईश्वरं गुरुंच भजस्वेत्यत्र स्वान्वयिन्यनेक ईश्वरोन्यापेक्षा बुद्धि
रेः स्वानुयोगिनामार्थसमुच्चये विशेषण तथा क्रियया अपि इत्याशंक्य वेगोवुन्नातिसाति चेत्यत्र क्रियासमुच्चये तु विशेषणक्रियानान्वयाभाव
त्यादि विवेकः तत्रचासमभिव्याहृतपदार्थस्य सापेक्षत्वेपि नादितरत्वानिरपेक्षत्वेनानेकसुबन्तो [illegible] नार्थे इति अन्वाचयमध्ये आनुकाङ्क्षि क
त्वम् गङ्गानुद्देश्यकत्व [illegible] एतदपि समभिव्याहृत पदार्थ निरूप्यमोमेनापूर्वको प्रतीतेश्च रतोभिक्षाम् [illegible] गाश्चानयेत्यत्रैकेनाक्रियायोग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

देशपत्वम् । सब्गुणान्वयनं कि याथाभ्ना न्वयकत्वेन अनावतृपकत्वस्यागोरितसमुच्चयान्वाचययोर्न समासः । सच समभिव्याहृतमुभयत्वस्य चार्थधर्मित्वेपि तदितरेसां चार्था
धर्मित्वेनानेकसुबन्तानां चार्थवृत्तित्वाभावाथैकार्थीभावकृतसामर्थ्याभावात् । अतस्त्वाभवत्वानेकवकारप्रयोगः । किं च समुच्चयान्वाचययोश्च समभिव्याहृतपदार्थ
विशेषणीभूतौ । समासस्तु अन्यपदार्थप्राधान्यरूपत्वात्प्राधान्येन वृत्तिस्य घटमत्र त्रे भाष्ये । नहि चार्थस्यासत्वभूतार्थत्वाद्धर्मिविशेषणकसमासस्याप्यालिङ्ग स
ङ्ख्यान्यापोनेत्यार्थान्वयधर्मित्वाभावेन परिहृतगुणत्वेन नसङ्ख्याभावः समासस्य नपुंसकलिङ्ग संख्याग्राहकत्वं इति च समाहितम् । अतीनेदं भाष्यं समाहार
विशेष्यम् । तस्य पदार्थत्वेन समूहस्तु लिङ्ग संख्याग्राहकत्वाभावात् एकस्मिन्निति एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वयधर्मी अनेकानन्वयस्तत्र समुच्चयस्तस्य
कार्थवृत्त्यर्थः सर्वत्र बोध्यः । अन्ननुधर्मसमुच्चयादिनिरूपितत्वम् । तस्य विशेष्यविशेषणभावादिरूप । तत्त्वार्थसंसर्गत्वप्रेव नानाभावार्थत्वेना
नाभावात् । अन्वयभावाद्वा । एतेन योगस्तु परस्परतेनैव समभिव्याहृतो नेकपदार्थनिरूपितावयवभेदः स्तूपः समूहः आसेचनकवदितो किं
धीत्यादौ परस्परापेक्षत्वादिरहितस्यास्ताद्भ्यास्समूहस्यप्रतीतेश्च अग्रधवखदिरौ तविग्रहे समासो भवत्येव । अनेकसुबन्तानां चार्थवृत्तित्वात् । आर
पाथत्वेन तत्कारप्रयोगश्च समभिव्याहृतपदार्थविशेष्यत्वेपेक्षत्वेन एकधर्मावच्छिन्नेकधर्मावच्छिन्नचार्थत्वं । अतएव ग्रामं ग्रामं नयतीत्यादौ न तत्र
कारप्रयोगो नापि समासः । संयोगजनकव्यापारानुकूलव्यापारकत्वेन कर्तृसंयोगे ग्रामस्य तदनुकूलव्यापारे नायस्यान्वये नैकधर्मावच्छिन्ना
न्वयिभिन्नसमूहः [illegible]नावयवभेदेन चावयवगतस्वार्थैकत्वम् । प्रत्यवावयवसमूहस्येव तत्र लेन्तु तत्र नवादिवचनान्तत्वादि । अन्यार्थी इत्यवि
शिष्टः । धवखदिरयोश्च समूह [illegible] क अनेकानन्यखदिरावयवकादरूपविशिष्टसमूह [illegible] इत्यादि बोधः समूह इति । अतस्तत्र
वयवभेदः समूहस्ताद्वोत्र इत्यर्थः । [illegible] । योगस्तु भावभेदेन समूहस्य प्रतीत्याप्तु एकधर्मावच्छिन्नदेवत्वरूपं यत्पदैकधर्मिसमूहत्वं तत्संबन्धमेव यत्पृच्छति

निमित्तसमाहारस्यातिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भानादेकदेशसमूहत्वम् । प्रत्येकं निमित्तप्रतीतिविरहेण । न चैवमपि हस्तिसमानो गोशालभञ्जनाद्यपयुक्तत्वमतो न तद्रूपेतासुप्रत्याद्भव धर्मे इत्यादौ ह
स्तूपमिति : विलिम्पमानौ रक्तहरिदहरह: पदेनूपस्त्वस्य साहित्यप्रतीतेरिति वाच्यम् । तत्र साहित्यस्य वृत्त्यर्थत्वाभावात् । अत एवात्र विग्रहे न चकारप्रयोगः । अथैवमपि नीलोत्पलमित्यादि
कर्मधारयेति व्याप्तिः । तत्राप्येकधर्मावच्छिन्नेनैकधर्मावच्छिन्नस्यान्वयात् । अत एव नीलमित्युक्ते इत्यस्य नमधीत इत्यनेन कर्मधारयोपि । साहित्यस्याप्रतीत्यमेव । अत एव नात्र चकार
प्रयोगः इति चेन्न । तत्र सामानाधिकरण्येन विशेषणं विशेष्येणेति विहिततत्पुरुषसंज्ञाया न तु द्वन्द्वस्य सामानाधिकरण्यप्रसारितार्थः । तत्र तात्पर्यात्तत्पुरुषोपि परिनिष्ठि
तविभक्त्यन्तत्वेन्नार्थः । द्वन्द्वस्तु प्रथमान्तानामेव परिनिष्ठितविभक्त्यन्तानाम् । तेषां तत्समासे समानार्थत्वाभावात् । अत एव यद्यनये पुजायायञ्च जुहोतीत्यादि
दौ अग्नेः पृथक्तेकदेवतात्वे द्वयकर्तृत्वयोः प्रतीतिः । अग्नीषोमाभ्यां पञ्चमानत्वमेते त्वादौ समासे त्वग्नीषोमात्मकत्वसमूहे देवतात्वे द्वयत्वयोश्च प्रतीतिः संगच्छते इति स्मृते न प
रिनिष्ठितविभक्त्यन्तोनार्थे नात्र पुरुषस्याप्यलाभात् । अत एव न ङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धौ न तत्पदे इति वार्त्तिके संबुद्धिग्रहणान्नकार्यम् । राजवन्दारकेत्या
दौ सम्बुद्ध्यन्तानां समासः । इह तावत्समानार्थकेन वाक्येन भवितव्यम् । समासेन च यच्चेह अर्थो वाक्येन गम्यते नासौ कदाचित्समासेन गम्यते । अत एव सम्बोधनस
मासेनोक्तम् । न चैकपञ्चान्तस्य सामानाधिकरण्यस्यासामान्याधिकरण्ये न भेदेऽयर्थमम् । षष्ठीसमासस्याप्यपि तत्र सम्भवात् । परिनिष्ठितविभक्त्यन्तेषु समासप्रवृत्तिर्विज्ञ
कारकविभक्त्यन्तानां क्रियायामेवान्वयेन परस्परमन्वयाद् सामर्थ्यमेवेति वाच्यम् । चार्थे तादृशसमूह मन्त्रार्थे च समासविधाने न तादृशसमूहघटकत्वरूपेण
स्वीकृतापरस्परसम्बन्धस्य सत्त्वादिति बोध्यम् । न चातिङ् समानाधिकरणे प्रथमेति न्यासे न तिङन्तसामानाधिकरण्ये प्रथमाया विधाने न प्रथमान्तानामपि ति
ङन्तार्थे अन्वयात् परिनिष्ठितविभक्तिवत्परस्परसम्बन्धस्य योग्यताया अभाव ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

x भिति । न च कर्मधारयस्यापि तादृशपरस्परविशेष्यविशेषणभावेन तार्थिकत्वोपि इष्टत्वे प्रथमान्तानाम्
विपरस्परमन्वयात् तन्मध्ये भातितावाच्यम् । ३४

निर्दिष्टस्थानस्यादेशो भवति · ननु जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्य कुसंज्ञानिमित्ताज्जादिविभक्तिपरकस्य न च जरस्य जरसमित्यर्थे ... सिद्धे इत्यव्यर्थे
ति चेन्न · ङसस्यादि ... कारस्य प्राप्तपूर्वसवर्णविधारणाय तस्य सत्वात् · न चोरःस्थानिवत्त्वेन लुप्तपृथक्सकारपूर्वस्य न्योः सस्य ... ल्लोपः ... तिवाच्यम् ·
चो मातिङस्य न तदौ दीर्घ इत्युपस्थित्या ... इत्यर्थे भवतादित्याद्यसिद्धे लस्य ... लात् · न च तत्र इत्युपस्थितावापत्ताद · परयोरित्यर्थ दिशा भावः · न चायमर्थ
मानाभावः · नातिङ ... सवर्णदीर्घप्रसङ्गात् · अन्यथा सर्वत्रैव ... भावेन तद्धितार्थे ... तिवाच्यम् · ... इत्यादौ दोषात् ... पञ्चम्याः ...
नेः · न च तत्रापि प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव निर्वाहः · समासेन नञ्पूर्वको ... स्य भावस्य तदादेशस्येत्यर्थे ... असिद्धेः · न च समासेन ... कार्यमित्यस्य ...
लघुपूर्वादित्यादि ज्ञापकेन च तत्र ... कस्य सिद्धिरेवेति वाच्यम् · केवलस्य ... सिद्ध्यापत्तेः · न च ... रस्य ... पाथे क्त्वे गोलो ...
त्व नाद ... नास्तीति वाच्यम् · ... तस्य कादेशापत्तेः · न चाधिकारादेशानसामर्थ्येन सवर्णदीर्घबाधकत्वम् · अचो ... ३
... मित्यादौ दोषः · ... ञ्जलस्य ... दीर्घापत्त्या ... गुणात् · न च ... निमित्त ... आयते ... सप्तमीपञ्चम्योः पष्ठ्युपस्थितिः पञ्चम्या
... सस्यान्यतरस्यामित्यस्योपस्थितावपि तदादेशस्य ... पञ्चम्याः ... सिद्धिनियमनिष्ठत्वमेवेति वाच्यम् · ... स्यादेशस्याप्राप्तेः
तस्य समासान्तादेशापत्तेः · न चस्याप्यसामर्थ्यादेदोषः · ... विशिष्टस्य ... आदेशापत्तेः · न च ... प्रतिपदोक्तत्वात् ... स्योः प्राप्
याः परत्वादिट् पुनः प्रसङ्गे ... त्रिपाद्यन्यधिकृता ... वृद्धिरित्यस्य ... भावस्य ... वेति वाच्यम् · ... प्रतिपदोक्ते
वाऽस्ति ... आपत्तेः · न चाजिः ... मित्यादौ ... यथा ... विधानसामर्थ्येन च सवर्णदीर्घबाधकत्वम्
विध्यतेति वाच्यम् · ... असिद्धेः · न च तत्रापि ... ज्ञानिमित्तकत्वाभावेऽपि ... इत्यर्थोपलम्भात् ... इत्यादौ दोषात् · न चानाजिः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यस्यावयववृत्तित्वेन निर्वाहः ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोरवयवस्य तदादेः सुबन्तस्येत्यर्थे तन्न पुरुषा ... सिद्धिः ॥ न च लुमादिसंज्ञायां भाविसंज्ञाविज्ञानस्य सत्वेन पू
र्ववत्स्येव न लुगवभाविष्यतीति वाच्यम् । पञ्चम्या निर्दिष्टात्प्रत्ययस्यापि सुबन्तत्वेनाभेददोषात् ॥ विभक्तौ लिंगेत्यत्र ह्येवमेव स्वीत्यनुवृत्त्यानुविधानेन तद्ग्रह
ण लुभवतीति तान्तेरात्व मा त्रमित्यादौ न दोषः इति वाच्यम् । भावस्यायामादि तासिद्धाश्चिपदि स्यादसिद्धेः ॥ परिभाषाभावे अदागमाशतिन्याये
नयाऽन्तरमपि भ्रामः ॥ आपृक्तत्वेन येनाप्राप्ति न्याये न आगमोऽपवादत्वात्क्रमायामित्यादौ यद्भावमेव नन्वयदागमा इत्यस्यानित्यत्वेन निर्वाहः ॥
अनित्यत्वस्य च ... तेनासत्वस्थापितत्वात् । नहि सदा तु रोधेन सिद्धवचनस्य पुं ... वहम् ॥ एको गोरुपधान नानासास्य
घसो नास्य पूर्वपद ... समास मावयतवद्वत्व परस्य ॥ ॥ ॥ ॥ ... लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं ... इति । लुकि न स्थानिवदित्यस्य प्रयोजनम्
अपिलोप आनुक ... नेति । पञ्चेन्द्र अकारस्य यस्येति चेति पिनेन लोपः ॥ ... नामिनत्वाभावात् । न च ङीपः स्थानिवत्वेन लोपः स्यादिति वाच्यम् ॥
तथा च लुकि न स्थानिवदित्यनेन समाहितम् । एवं च ... प्रयोगः स्यात् । एतदर्थं किमर्थं लुकि न स्थानिवदिदं वचनं ... कर्तव्य ... तः पञ्चेन्द्र्याकारस्य लो
पः स्यान्न लुमतीति निषेधात् । ननु प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं स्यादित्यासा वाच्यम् । निषेधस्थवलीयां स्यादिति न्यायेन सामान्यतः लोपमात्रस्य निषेध
इति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ स्त्रीपुंवच्चेति । यद्यपि स्त्रीत्वेन ... कल्पना लोके कत्वात् ... स्यात्तदुपक ... पना ... इति सर्वनाम्नां ... लिंगकत्वान्न ... प्रयोग
सी । न च ... यथासंख्यमनुदेशः समानामिति वाच्यम् । स्थाने न तु समं इति सूत्रेणापि ... सिद्धिः ॥ यथासंख्यसूत्रसामर्थ्यात् समासेऽपि ... तथापि पानि
मिन्नकाष्ठिका ... यथासंख्यं नान्वितिसाधकम् दतिलोके यथासंख्यविषयतावृत्ति पादकेना ... भिन्नपदत्वे भवत्यानुभित्याशयेन ॥
व्याचष्टे भिन्नपादइति लाघवसूत्रेनव्याचष्टे भिन्नपदेरति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एतासंज्ञेति · नन्वेतन्मते येनविधिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् · तत्र हि भाष्ये · प्रत्ययग्रहणापरिभाषया भावे देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र दुर्घरासूक्तो
म् · शिवस्य देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य प्राप्तिः परोदकसंज्ञानुत्पत्ते लेभूतेतरीया गार्ग्यशब्दादुत्पन्नो विभक्तेः समर्थक्यैवार्थबोधकत्वं न तद्भागोदसंगतस्या
त् · एकदेशप्रत्ययोत्पत्तेरानकेत्वगाभाष्यकृतैषितिस्पष्टमेवेति चेत् · गार्ग्य दधि अतेनन्न व्यवस्थात् · अन्नगृहत्वाकमेध्यमिति वचनं कृतवान्स्थानेकृष्टतो
मतेतदनुशिष्टमितिवाच्यम् · मनुरामइत्यादावलक्षणासमन्वयः · विभक्तीतरस्य प्रत्ययापेक्षयैवार्थबोधकत्वादिति चेन्न · अर्थान्तरप्रतिबन्धके । व
क्षेदकत्वकि भेना न्वयस्यो समभिकत्वात् · स्वाख्याचेयं रीतिरीतराणां विभक्तेर्देवदत्तः गौरवं · नन्वेवमपि स्वधान्येके इत्यादौ तद्नापत्तिरितिचेद
न नाहि द्योतक भाव उपपत्तमिति न दोषः · अथवा विभक्तिसाहाय्याभावे तत्र सत्ताङ्गत्यते · इति न दोषः · नन्वेवमपि अन्नरागी स्यादौ ... र्थप्र
तिपादकस्येन्नाद्रिक्तवस्मात् हितरानुकसमभिव्याहारा पेक्षयैव अर्थबोधकत्वात् तद्भावमिति चेन्न तत्साहचर्यस्यार्थवदपि तदनारम्भ घटेति
नदोषः · नन्वेवमपि मूलकेऽनोपदर्शितमित्यादौ भक्तीतरोपमदापेक्षयैव उपदर्शितस्य ... दीपस्य संयोगफलत्वेनप्रीतिपादकत्वानापत्तिर्न
च फलाभावात् · भुङ्क्ते इत्यादौ निपातासङ्केत फलत्वात् · न च तदभावे इत्यानीतिवाच्यम् · अनुपस्थिते इति स्पष्टभाष्यविरोधा
त · तत्र हि · तदभिकारभावेऽप्यकारस्य इत्याकारग्रहणं अपि न नाके · अकारस्य प्रतिपत्तिर्दर्शनेनम · तत्र तद्व्यापत्त्या प्रतीतिवदितको
भावे इति पोष्णे तद्मतिस्पष्टं नेति वसत्वम् · एवं विनायस्यपक्षे गौ भावतत्त्वपलब्धेरनमकत्वेष्वसिद्धेः · नन्वेवमुपलक्षणं तेन
र धामित्यादिनामेत संज्ञापरत्वम् तस्याभावेनेतरामकृति रीतिचेन्न · अन्यत्र इत्यस्त्वेन एकगतदन्वयेनादो जातेः · तथा हि वि ३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भक्तिपदप्रत्ययभागोपलक्षकप्रत्येकार्थाः इत्येभिर्भागस्य प्रयोगाभावप्रतीतिर्द्वितीयः तथा चैतत्संज्ञाफलमभूतोयः प्रत्ययः प्रत्ययान्तस्य इत्यवि
नायस्याभावस्तद्भयेन तरसमव्याहारानपेक्ष्यार्थबोधकत्वमित्यर्थः यद्वा पुरुषाविक्षिप्ता राज्ञो भार्या इत्यादावपि न दोषः वस्तुतस्तु स्ततश्च ल
क्षतेति स्वस्वार्थे न विभक्तिपदं च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तस्य इदं विना प्रयोगाभावस्तदुपलक्षकं विशिष्टमेवोपलक्षकं वा रा
ज्ञः पुरुषो राज्ञो भार्या प्राप्तोपस्परात् पुरुष[illegible]स्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षि[illegible]तस्य स्वादिप्रत्ययं विनान्तरालेऽपि भावोपपत्तिः पितृनिवान वाधेवे
तिलक्षणप्राप्तप्रातिपदिकत्वाभावः यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तस्य विना शोभनराजप्रयोगाभाव इदं संज्ञा यद्यप्यभ्युपगमवादितोप्ता [illegible] रूपकमित
त्थाहि देवदत्तस्य धाचक्रे [illegible] इत्यादौ देवदत्तस्य धामित्यस्य साधुत्वं स्वस्यात् चक्रे इत्यत्र तास्मिन्नपेक्ष्यैवार्थबोध
कत्वात् अत्रास्वीकारे तु नाहं न्यायेन चक्रे एतां विना विग्रहस्य न्यासकरणाभावो बोधितोऽपि तु आमन्त्रस्यैव अतएवकामपरत्वेन विभक्तीनां ज्यादेरेव तत्र भगार
वकुलेष्वेकवाक्यतेति निर्तकरणतर्कतोऽपि भावनीयम् ॥ ॥ देवदत्तभोगार्थेरति नचैवं राज्ञः पुरुष इत्यत्र सुनिमित्तकराज्ञः पुरुषपरस्परपदूर्वस
मेण प्रातिपदिकसंज्ञाद्वारैव ऽन्तरभागस्य स्वान्तेन प्रयोगानर्हत्वेन व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वात् नचैवान्य व्यावर्त्यासिद्धिः लौकिकवाक्यस्येव न
थाभूतत्वेनेवासिद्धत्वादिति वाच्यं तत्त्वावापत्तिर्विहिताऽन्तरणैकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वापादानं तया तदवयवपूर्वभागविभक्तेर्लोकानुपत्वेन ना
द्यावाक्यस्येव गगनारविन्दतुल्यत्वात् अथोत्तरभागस्य स्वान्तेन प्रयोगमाहार्थवत्प्रहणमेवतादृत्वस्य तामिति चेन्न प्रकृतभाष्यविरोधात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथतात्पर्यार्थग्रहो विरुद्धः अनयोरेनुभाष्यविरोधस्तु भयात् पाताः रञ्जुरिति चेत् नहि अर्थनियमः कल्पतांपूर्वसूत्रेणार्थव समुदाये चेन्नासंज्ञात्वादिः स्वात्वप्र
योगात् हि अर्थवत्त्वं न भागघटित एवेति तथाच प्रयोगा नहि न सामान्यकः समुदायस्य पूर्वे नाविषयत्व मितिनकश्चिद्दोषः अतएव भाष्यप्रकृते चेयत्र नात्वे
नैतत् सामान्यैकत्वं तत्सम्प्राधानं चकृतम् अन्यथा तद्धिता नत्वप्रयुक्त संख्याप्रकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयेव समुदायप्रत्ययानत्वाभावेन प्रत्यया
न्यपर्युदासाप्रवृत्त्या पूर्वसूत्रेणैतस्यादर्वार्थत्वेन तत्प्राकारकस्यानन्यूनतया भाष्यस्यासङ्गत्यापत्तेः ॥ ननु देवदत्तो गार्ग्यसमुदायस्यार्थवत्त्वमस्ति न वा
आद्ये मन्त्रदुन्नः शत्यासमासग्रहणाद्धृतनियमेन वा स्यात् सिद्धान्ते प्राति पदिकत्वं दुर्वारम् अन्त्ये तु असंज्ञा विधाविति नियमबोधनाय कृत्तद्धितेति सूत्रेऽर्थ
वत्पदानुवृत्तिमत्त्वे न परिभाषातः प्राक् अस्य तद्धितान्तत्वेऽपि अर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वं नेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनभाष्यासम्भवतामपि २८
विवक्षति किञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषातः प्रागर्थवत्त्वे प्रत्ययान्तत्वस्यापि यथा कथंचिन्नयाग्रहीतुंवाक्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते वि
धेयमेवेदानीं समासस्य ग्रहणमितिनियमकथाप्युच्यते तिदेव न तरस्वेऽर्थवत्त्वानुवृत्त्योकेवलमृत्तिपारिभाषिकार्थत्वासम्भवात् कृत्तद्धि
तान्तदन्तविधौ तद्धितग्रहणानर्थक्यदार्थः पितदन्तविधेर्बाधकाभावेनार्थकत्वदन्तं यत्कृदन्तं तद्धितान्तमित्यर्थस्यवक्तुमशक्यतया समुदा
यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि अर्थवान् गार्ग्ययशब्दस्तदन्तत्वेनु परिभाषार्थतः प्राक् तद्धितान्तत्वस्यैव तत्प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिसत्त्वात् प्रत्ययग्रहण
परिभाषोक्तस्तु विशिष्टस्यार्थवत्त्वेऽपि तद्धितान्तत्वाभावान्न दोषः केवल नगार्ग्यस्य औपगवादीनां चमुत्वादशिवडत्वेनार्थवत्तदन्तत्वबोधम्
कृत्तद्धितसूत्रे परिभाषा प्रयोजनदानकालेसमर्थवत्सूत्रेण परिभाषानस्यात् तदा प्रथमोपस्थितार्थवत्त्वं त्यक्त्वा भाष्यकारस्य कृत्तद्धि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्तत्पर्यन्तग्रहणं निर्देशेन अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावेन गामस्मानयेत्यादिवाक्यानां प्रत्ययान्तत्वादेवाप्राप्तावपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ तदन्तत्वे
नातिप्रसङ्गोऽदुत्तया न अपूर्वं परिभाषाप्रवृत्तौ तस्या नश्यकत्वात् तस्मादर्थवत्सूत्रे परिभाषाप्रयोजनमदर्शयतो भगवतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यत्न
न्त्व्यं तदन्यथासिद्धमित्यभिप्रायः कल्पनीयः अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो नास्तीति महत्सिद्धान्तः प्रत्ययान्तपर्युदासस्त्वस्त्येवेति चेत् तत्राप्र
सयत्नाप्तिर्न विघते प्रत्ययो यस्येति बहुव्रीहिः स्वपदार्थश्च प्रत्ययविधानावधि आद्यवयवकप्रत्ययचरमावयवकः समुदायः यथा कथंचित्प्रत्यया
नोपि परिभाषितः प्रत्ययान्तस्य सत्त्वेन भाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्योचितत्वात् अत एव बहुनाथना इत्यत्रापि एवं निर्वाहसंभवात् प्रयोजनान्तरं दे
वदत्तो गार्ग्य इति दर्शितेन न च गुरुसूत्रव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्षयान्यपदार्थविशेषणमेव न्याय्यमिति सूचितं भगवतेति दिक् प्रत्य
यग्रहणे अर्थवत्स्वात्पर स्थलं नवक्ष्यमाणत्वात् याश्च इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णीतत्वेन वध्वादेः प्रत्ययो विधोद्देश्यतायाः सति स्थानित्वे तत्सा
दोसत्वेन तदर्थबोधकानां वध्वादीनामपि संज्ञापत्तेः किं तु यस्य प्रत्ययत्वमानेयं तन्निरूपिता धर्मिता निकरणञ्चयदुद्देश्यत्वम् तदवच्छेदक
मानत्वान्नातिबोध्यम् पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्चगव इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञात्वाद्गुणो ऽस्तीति छिद्रं तिवाशिवापात्तिः न चोपसर्जनत्वस्मात्प्राति
पदिकान्ङ्याप्त्समुदायेयात् किंचित्प्रतीतत्वं तन्नैव प्रत्यासत्त्या चेद्यावापत्तिरिति पाठः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रीः ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः ॥ अत्र अपदादिविधाविति प्रसज्यप्रतिषेधः । तस्या ग्रंथे सत्यभामेमेति वा उत्तरशब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते न च समासचरमा
वयवस्तु उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणेन पदादिविधौ न निषेधः तत्रस्यार्थः । उदाहरणानि ... दधिसेचौ इति अत्र उत्तरकृत्व
योरभावे ॥ मातृपदा घोरिति निषेधस्यासिद्धः । बहुपूर्व बहुमानी । बहुसेचौ इत्यादौ गुरुः ... पदादिप्रभावेन प्रत्ययः न सत्त्वा इति च समानरेफाकृत्वोभा
वसत्वनिषेधयोः सिद्धिः ॥ ननु पूर्वपदएव प्रियवाचस्यां गुस्यो इति निपदे वाक्यधीहो प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोः समा कृतार्थेति तत्र पुंस्त्वे उत्तरपदत्वे चाल निषेधा
दपि इत्यत्राह क्वचित्तिका रस्य पदत्वाभावेन इनो पोन स्यादिति चेन्न अत्रोत्तरपदशब्देन व्याख्यानात् मध्यमपदत्वानाकांक्षे स्येत्वोत्तरपद
स्यग्रहणात् मध्यमपदत्वेऽप्युत्तरपदपरतोऽव्यवहितमेव गृह्यते न पंचगवधन इत्यादावत्र घापाजिन्न स्यादव्यवधानात् यद्वा सापेक्षत्वाति 16
योगविभज्य स्वादिष्वपूर्वपदमित्यर्थः । ततः सर्वनामस्थाने ऽयाचेस्तु पदन्तानीति चानुवर्तते अयचीतिप्रसज्यप्रतिषेधः तेन यजादौ सर्वनामस्था
ने पूर्वपदत्वम् मध्ये चेत्सुबन्तं तदपि नेति व्याख्यानेनादोषात् आतिं ऽपीति कस्यापि अयंनिषेध इति स्पष्टमेव न च प्रत्याख्यानपक्षे दधिसे
चौ वक्ष्येचा विलाघात्रि इति वाच्यम् प्रत्याख्यानो उत्तर अपदादिविधाविति प्रत्याख्यानः अगत्वं जाः अपदादिविभाविति पर्युदासोऽला
घवात् न च पर्युदासस्य सामर्थ्यानुपस्थापकत्वात् पदादिभिन्नेतत्सदृशे कार्ये प्रत्यासत्त्या उत्तरपदस्य चेत्कर्मयोनिषेध इत्यर्थे पर
मदधि... इत्यादौ सुप्तुक्वा इत्यर्थे अनिच्च इति सूत्रात् पदे इत्यनुवर्त्य अमादेः पदसंज्ञा ... स्यानेन गौरवम् ममतु उत्तरपदस्य पदत्वप्र
युक्ताभावेपि पदसंज्ञायां निषेध इत्यर्थे तागपि निषेधासिद्धापत्तेः इत्यस्य प्रत्याख्यानेन ... वाच्यम् पदे इत्यस्य ... तत्पदा

३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि
द्वितिविभक्तिपरिणामेन तवापि गौरवात् । किञ्चास्मेधार्थस्यावक्षणकत्वम् । अन्यथा गोपूर्वो दन्चे: क्विपि नकारलोपे तत्पीयेकवचने चट प्रत्यये गो
भवे आत् इत्यनेन स्यात् उच्च इत्यकारलोपे गोचेत्यादौ तु भोत्र भपदस्य कार्याभावे यथासनेन तेन अधेव दन्त तस्य रत्ना भावेन न पदान्तो न तिभेधप्राप्त्या
ऽकारलोपलक्षणस्यानिष्ठानेन गोशब्दस्यावग्रहापत्ते: । अत एव डुंगोम्प्यसोत्यादौ पदव्यवाये पीति णत्वनिषेधप्राप्त्याय ष्टुतस्यात ष्टुतद्रति चाच
मिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानमपि पदव्यवायेपीत्यत्र पदे व्यवायेपीति सुपूर्वीसमासेन भाष्यकृता कृतसङ्गच्छते । अन्यथा त्वदीत्यामासक्तु भवति न
त्यादौ वायनेत्यादीनां पदत्वाभावेन निषेधानापत्त्या प्रत्याख्यानापत्ते: । प्रसक्त्यापुत्ति सेधाप्रयत्न न भवतीव मितिदिक् । धात्वर्थ [illegible] स्यादि
त्यपि वापि वाक्योपलक्षणं गौरवम् । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारेण प्रत्याख्यानोत्तरमपि नर्ते न घादीति इत्यत्र पाठे न प्रयुक्त इति भाष्येऽध्वनितम् ।
एवञ्च ॥ इति द्वितीयवार्त्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यग्रामास्या । पदव्यवायेपीति सूत्रस्य सामर्थ्ये याममेवार्थे वृत्तौ: । अपदादि विधौ कि दधिसेचो सिति ।
सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेध इति भाव: । अत्राहु: । सोपपदात्प्रत्यये नु मुत्पन्ने: पूर्वमेवसमासे तस्य निषेधार्थम् । सात्पदाद्योरित्य न पञ्चमी
समासस्य व्यपदेशा तानेनैव सिद्धे पदादि विधाविति व्यर्थम् । धकृसेचां पथेषु समासाप्त्या व्यक्तः । न चैतद्रान्निकुमान्यपुमांपप
सो पपदप्राप्तो: कृत्प्रत्ययस्याभिधानम् गतिकारकेभ्यस्या । नित्यत्वं पञ्चमीसमासपक्षे नेनैव निषेधेसिद्धे तत्र कौरि त्वचुकाथ
गृहसंख्यर्थम् । तत्त्वामर्थ्यात्पञ्चमीसमासो नाति वाच्यम् । षष्ठीसमासे षष्टासिचार्घस्मादौ भास्कन्दहा वैक्षान्तावेन पदत्वादनेनाति
वेधेसिद्धे तस्य स्पष्टार्थत्वात् न चैकादेशो । विशिष्टस्य पदादित्वेन गृहणापदादित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्यारीतिवाच्यम् । पच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मीसमासेपि एकादेशस्य पदादित्वेन ग्रहणोपपदात्परत्वव्यवहितसकारस्याभावान्निषेधाप्रकृतत्वात्तुल्यत्वात् । पदात्परत्वव्यवहितत्वाभावस्य पूर्वादित्वाभावस्य
चर्मस्य निषेधाभावरूपकार्यस्याशास्त्रीयत्वेन परोक्षवत्प्रवृत्तेश्च । अतएव वासुदेववाचकेन अन्वाख्येन अनसहाव्ययीभावे सर्वे सर्वथैव अव्ययीभा
वैश्चेति नपुंसकत्वे संवृत्य नोनाव्ययीभावे । एवञ्च सत्युपहरणमपि व्यर्थमेवातिदिश् । सुपदादिविधौ वृत्तिपरमवर्थाक्रियादौ भसंज्ञावार्थमनुवृत्तक ए
वेतिवाच्यम् । तत्सूत्रेपि पदादिविधि[illegible]शब्देन प्रातिपदिकत्वात्पदाधिकारे पदस्य ग्रहणाभावादित्याभ अन्यत्र वक्ष्यमाणमपि पूर्वरूपत्वाधि
त्वापदादिवक्ष्यमाणः । भिन्नत्वान्निपातएकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा तु भाष्ये भिन्नमस्त्वासत्त्वे यत्वादितिरस्कारे भमपि संगच्छते अतोच्यते । म
ध्यमपदत्वानाकाङ्क्षत्वेन वारणं संभवति । न चात्रकृताइति याभिक पूर्त्या स्वाना यपदेव्यवायेपि सपूर्वीसमासपक्षोसिद्धः नभूतेन नदोषो
दुर्वारस्ति कार्थित्वनिवेशे इतिवाच्यम् । मा भवेत्भवादिमात्वित्यादौका सिद्धा भवेद्दोपि प्रसक्तेनान्तस्य [illegible]त्वनिषेधरूपकार्यसत्वेन दोषस्य दुर्वार
त्वेनपदस्य प्रातिपदिकत्वे च [illegible] प्रसत्त्यात्मपि चित्तस्वान्तं देआत् । नचमध्यमपदस्यादिसिद्धे वापि च वाग्धनस्यादौ च समासावयव
तयागोशब्दस्य मध्यमपदत्वेन पदान्ततया सर्वत्र प्रकृतिभावेदुर्वारः भसंज्ञायास्तस्यानवाधः । भिन्नार्थकत्वादितिवाच्यम् । मध्यम
पदत्वं तु अस्वपदत्वेन व्यवहितत्वम्प्रकृते च त्वाद्यथाने न तस्यासम्भवात्न च कुरुदेत्यादौ नलोपो न स्यात्पूर्वो मध्यमप
दत्वानाकाङ्क्षतयाप्रत्ययलक्षणनिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञकपदाभावादितिवाच्यम् । प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेन प्रातिपदिका ३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यग्रहणपरिभाषितः [illegible]

नयत्यं तं तदन्तस्य न लोप इत्यर्थे कत्वानिरूपितपदत्वस्य विशिष्टस्य सत्वे नन लोपः प्राप्तेः सुपश्च त्वादिति चेत् न पदान्तेति सूत्रे सात्व
दनादिति सूत्रे च पदे ऽन्तामिति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तः तेन गोनिष्कामियादौ स्थानिवद्भावेन प्राप्ताववग्रहो वा स्यादिपरत्वान्निषेधायस्व
कार्यित्वानवेक्ष्यावश्यकत्वमिति तत्र तत्र च लक्षणापेक्षया ऽस्येवं न घुत्वादिति वस्तुतस्तु परमदाराणि नावलोपो ऽन्तरपदत्वेन त्वनेन ङः
मुड् वा स्यात् भाष्यस्यैवैकदेशित्वकल्पनापेक्षया तगगनेत्यादौ गुणकृतिकार्यत्वनिषेधो हि येवेति प्रतिभाति किं अपदत्वं नायं इ
त्यनेन पदान्तेत्यत्र सप्तदानादित्यत्र च प्रातिपदिकमेव कार्यमिति लक्षणयाप्युपरक्तेः ॥ अन्तश्च पदे इत्यत्रान्तस्य पदेऽन्त्यस्य
अकारान्तस्य लोपः एवं च पयस्तनुकूलमिति तत्त्वविदः प्राहुः ॥ ॥ ॥ लुमान्यंशाने निहत्य धर्ममिति अस्यायं भावः दधस्तथोश्चेति
सूत्रेन तथा ग्रहणं वाक्यमेकं नेमं कथं धत्तस्य उच्यते तयोश्चायं स्मरतिस्स आभवति नान्यत्रेति भावः मसङ् कपुम्मारलोतिस
धर्मस्य स्वरूपेण कत्वेन तस्य तथा रतिस्त्रेस्य धरतिवतु महावाक्यं कस्मान्न भवति वदतः दधाध इति नस्ययोगविभागः [illegible] कोटि
ख्यते इदमासिवधस्तथोश्चेति स्त्रीजन्त्रोस्मलजरोभवति दधस्तथोस्तथा ऽनेम्लानचो भवतीति भाष्यमानहृतियोगविभा
गस्योक्तत्वात् तत्र स्त्रीत्यस्य सैवन्त्याभावार्थमन्तेति अन्यथा त्वनेनापि वाक्यभेदशेपादनेनापि तदेर्यथसिद्धमे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व॰ न चास्य कृल्लन्नदवभावधूदन्निवोधनेन दधास्यादिव्याद्यन्किप कृलामितिवाच्यम् कृलच्छन्न इत्येवेतासिद्धेः नैकयोगविभागसामर्थ्यादेव कृलोऽस्य
स्या निवृत्तिः सिद्धो तत आधृत्स्वर्थेत्य संगतामित्यपास्तम् इधोर्दलं इस्वर्थापत्साद्यमीत्यादो दोषव्याद्युपथत्वादितिदिक् ॥ ॥ ॥
मस्तुद्देशाकल्यस्यतावनार्थे नन्नु लाघवात् सोमाकल्यस्ये वैवन्यासः कार्यः सुनिमित्तक ओकारो वा पूर्व्वयोऽवैदिके छान्दसे इत्य
र्थः एवं च संयुक्तिग्रहणान्मकर्मव्यमितिचेन्न सिद्धान्ते तादित्येव वक्तव्ये संयुक्तिग्रहणसामर्थ्यान्तानिद्धितिविदिष्ट पूर्वस्येतिषष्ठि
भावापाथेन निमित्तस्य पूर्व्वाभ्यस्त्यात् सम्बाद्धृतिनिमित्तक ओकारस्तदर्थः संपद्यते इदानीं सम्बद्धिग्रहणाभावात्तदर्थोऽर्थकृत्को
ग माना भावे न प्राय ताभ्यो कारः संपद्यते स्यादित्येवमर्थः स्यात् तथा च हविष्णो इत्यादिरूपासिद्धिः न चैवं अयोनासिद्धत्वापि हेत्वपार्द
त्वादीनां सिद्धिर्न स्यात् सोऽर्थकालुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादितिदिक् अतोऽन्यत्समाधानं विभावयन्तो साधयः ॥ ॥ ॥
ननु देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायार्थत्वमस्तिन्वा आद्ये भवदुक्तौ त्यासमासग्रहणं कृतानियमेन वाक्यात् सिद्धान्तेऽपिपाति
पदिक त्वं स्यारम्भः अन्यो पि संज्ञाविधाविति निषेधबाधेनापत्यप्रातिपदिकत्वं त्वपदार्थे सत्वेनपारिभाषितः प्रागस्य २६
र्थमान्नत्वापि अर्थवत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनं परं भवतामभिविरुद्धतात् किञ्च प्रत्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यग्रहणकं परिभाषितं॥ प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययानर्थक्येऽपि यथा कथंचिज्जयग्रहणे तु ग्राह्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते विध्यर्थमेवेदमिति समास
ग्रहणं माभूदिति नियमः कृतः प्युक्ते। नो नियमेन। अर्थवत्सूत्रे ऽर्थवत्सूत्रे ग्रहणेनोक्तेऽपि ग्रहणे परिभाषार्थे कथनासंभवात्॥ कृत्तद्धितान्ते गौणत्वे नादि
यौगिके यथावदर्थवत्पदे उपितद्धितविशेषबाधकाभावे नाप्यर्थवत्तदन्ताया कृदन्ताद्यौणिका मिः स्यर्थस्याव कृ शाक्यतया समुदायस्या
र्थवत्त्वाभावेऽपि मर्थवान्योगाच्छेषाद्व्यवसानन्तोपपरिभाषार्थः॥ प्राकृतिभ्वासत्वे न प्रातिपदिकस्यप्राप्तसत्वात्॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा
गारंतु विशिष्टवद्भावेऽपि तानुमानत्वान्नदोषः॥ केवलनागपेक्ष्य भोपगवादीनां च व्यपदेशिवद्भावेनार्थवत्त्वे सत्वं बोध्यम्॥ इत्याहुस्तत्रेयं
परिभाषाप्रयोजनं दानुकालेय पर्थवत्सूत्रे परिभाषान्तस्यात्॥ तदा प्रथमोपायितार्थवत्सूत्रे सत्का भाष्यकारस्य इत्याहुस्तपर्यन्तं ग
मनोन्नतदर्थम् अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे गामानये त्यादिवाक्यानां प्रत्ययान्तत्वादेवाप्राप्तावपि मूलके नोपदर्शितप्रसादो
कृदन्तत्वेनाभिप्रसक्ते दृष्टत्यात्तत्र प्रथमपरिभाषाप्रदर्शनस्यावश्यकत्वात्॥ तस्मादर्थवत्सूत्रे परिभाषाप्रयोजनं वदतो भाष्यतः
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सत्वं मन्यतेऽन्यथा तदभिप्रायः कल्पनीय॥ अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपदेऽदासीना इति भाष्यस्वरूपाः॥ प्रत्य
यान्तपदासमुदायेऽपि चेत्तत्रा प्रत्ययस्याऽर्थवत्त्वेऽपि प्रत्ययो यस्येति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रत्ययातिथ्य वैय्याघ्रवर्यैः समुदायः
यथा कथंचित्प्रत्ययान्तोऽपि पारिभाषिकप्रत्ययान्तस्यापि सत्वेनाभिन्नमेव यौगिकत्वात्॥ अतएव तन्नाधन्नाद्यात्तवर्त्तमानस्यैव बहिर्भा
हृतं भवति॥ प्रयोजनान्तरं दैवदत्तो गार्ग्य इत्यादि नस्तु तेन समूलत्वाद्रखानयोगस्य योगविभागापेक्षया न्यायपदार्थ इति शेषश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षितिस्सत्वपितुंभागवतीतिदिक्‌ ॥ ॥ ॥इदितोनुमधातोः कर्मधारयइति । द्वंद्वचेदृ इतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्‌ । ननुधातूपदेशोकथमङ्‌त्व
मताआह । अङ्गत्वयोग्येति । एतेनाङ्गत्वयोग्यत्वार्थेनैव सिद्धे धातुग्रहणं तत्कर्मधारयमितिपक्षेऽस्म । धातुग्रहणाभावेतत्रार्थिताभावात्‌ ।
सिद्ध्यतीति । कर्मध[illegible]रयस्यान्वत्वेनकथमचदोसः । धातोः किं भोसीत्यत्रभाष्यन्तेइतिभादष्य सिद्धांमादेशोप्रतीतानदिशयतइति
तात्पर्यकम्‌ । तुआचाप्रहातेनसवहतिग्रन्थावशेषात्‌ दितिचेन्न । केवलानुरोधितस्यादस्यमोऽर्थकिंमभिप्रायेकघतिचोदिवइत्संज्ञे[illegible]प्रत्या
स्यानेधवरीत्वादोनकारभागात्‌ स्नाणकादितोऽस्मवारणानुवृत्तिहिसणनदोसइत्यभिप्रायकइतिव्याकरण । इदंतुचिन्त्यम्‌ । चा[illegible]दीकर्मधा
रयत्वकुधातोः फलेभेदात्‌ । इदृ इतिभाष्योक्तपक्षान्तरस्यासंगतत्वसंभवः कथमिति ॥ ॥ ॥कृत्तद्धितसमासाश्च [illegible]ति । अत्रप्रातिपदिकग्र
हणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणमित्यस्याः परिभाषायाः प्राप्तेरभावात्कथमविभक्तोलिङ्गविशिष्टाग्रहणमितिचेत्‌ उच्यते । अन्वर्थ
केवलशब्दस्यप्रातिपदिकत्वाप्यधर्माविच्छिन्नेनविभक्तोलिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्यस्यप्राप्तिरितिबोध्यम्‌ । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणा
मीप्रत्ययेसमभिव्याहारेतद्ग्रहणेहितानांप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांबहिष्येऽभिदिश्यते ॥ ॥ ॥अतोरोरप्लुतादप्लुते । ननुलाघवा
द्ध्रस्वादतोरुःस्याद्ध्रस्वे इतिपदद्वयेक अतो ह्रस्वाद्ध्रस्वेइत्येवक्रियमाणेशिवोऽर्च्यइत्यादिनासिद्धौ किंप्लुतग्रहणमितिचेन्न । स्वाद्ध्रस्व
योतोअवस्थाहित्वादीदूराद्धूतेचेत्यनेनविहितप्लुतस्यापिस्थत्वेनासिद्धत्वादकारात्परत्वेनरोरुत्वस्यप्राप्तिर्दुर्वारेव । तत्रासिद्धत्वादा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतविकल्पत्वात् · न चाविशेषोऽस्ति कृते यथाऽसिद्धत्वं तथाऽधुनापि तस्य समत्वं तस्य तुल्यमेवेति वाच्यम् · सिद्धान्ते पुत्रादिषु विकल्पसामर्थ्ये
नात्वविधाये पुत्रस्यासिद्धत्वाभावकल्पनस्यौचित्यात् · न च त्वन्मते यथाऽपुत्रादि तिसामर्थ्यात् पुत्रस्यासिद्धत्वाभावकल्पनं तथा मन्मतेऽपि तद्भावकल्प
नं सममेवेति वाच्यम् · भाष्ये इतित परत्र कष्टेन वक्तृतदा घस्थलेऽसौ कृत्वा प्राप्यो कृस्वाहरणव्यर्थं स्यात् · सामर्थ्यात् कृत्वान्तं स्वसमुदाय नेतथा हि · हरिर
त्यादेः कृत्वविधाने कृस्वग्रहणस्योपलक्षणत्वात् · न च भवतां विशेषणत्वेनाक्षस्थले प्राप्तिरिति वाच्यम् · अत इति विशेषणानां तत्स्थले इत्वव्या
प्त्यर्थम् · किन्तु स्वाभाविक कृत्यपाठिग्रहणार्थं नेन रमामातृकान्तोऽतिरम रुअन्त्यादेः भयात्यरीतिसमासे गोस्त्रियोरिति [illegible] कृत्वे निष्पन्ना
दकारान्तपरस्य ते कृत्वं न स्यात् · तेषां च सा हि समस्तोत्तरीयं चेति मलोऽन्तकृदु अणामेव समाधानमिति दिक् ॥ ॥ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र सम
र्थग्रहणान्निवृत्ति · [illegible] लोपश्चाकृते तन्म्बोरित्यनेन गणसूत्रेणापाशीदित्वात् सिद्धे न प्रत्ययसंनियोगेनाकृतसन्धेरेतन्नरपदलोपो
विधीयते · यदि कृतसन्धेरेव प्रत्ययः स्यात् तदा कृतसन्धेरिदं व्यर्थमेव स्यादिति तात्पर्यमन्यतोऽप्राप्तस्य स्यात् · [illegible]
[illegible] अकृतसन्धेरेव तद्धितप्रत्यय इति तद्ग्रहणार्थं समर्थग्रहणम् इत्याहुः पृथ्व्यादिषु नेमिनोऽदाहरणमिति निर्देशात् · अकृत्स्वेषु गणे कृत्व
योः प्राप्योरन्तरङ्गत्वेनैकस्थं व्यवहितरङ्गस्यापवादस्य स्वस्यान्तरङ्गत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीः॥ ननु याष्टित्व न्नार्थवतो गुरुत्वा द्विपिस्यदा इत्यस्या नर्थक्या दुसंज्ञापा अप्रद्यत्नो नेर्थदेतिसात्तस्यादत आह· ननु पूर्णिदाप यातीत्य नेत्यादि· न
पूर्वयथो द्वैधापक्षे स्ततास्यायाभायेत्वेनत्वसिद्धिरितिवाच्यम् यथोद्देशपक्षेसंज्ञात्वसिद्धावपि कार्यकालपक्षेतादल्लाभात् नचपूर्वमुपस
र्गयोगासत्वेच ध्वतेतत्साधनयोगाप्रीणोदोपपतीत्यस्यासिद्धारितिवाच्यम् आव्यपूर्वधातुःसाधनेनयुज्यते गतिसारम् पूर्वंसाधनेनतुज्यते
इत्यस्यासिद्धान्तत्वात् नचसंज्ञा पूर्वमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः तथाहि· कायूर्वग्रहणं पूर्वस्त्वातस्य सम्बन्धकारस्य रूपपूर्वमुपसर्गमाः सप
दिभ्याभातिको सम्रः इत्यस्थायां लिटिद्वित्वेचापूर्वधाया रवय इतिसकारस्य लोपे [illegible] अनेनपुनः हलादिः शेषः इत्य
नेनरस्य निवृत्तौ लिटिसितवादे [illegible] तस्य लगि [illegible] कारे [illegible] कारस्य लोपेचकृते मकारस्याचो [illegible] इत्यस्यासिद्धिरनेन थाथकारस्य
स्यसमो योगेच चकारात् पूर्वं सुट् नायकेकारात् पूर्वं सुट् इर्थकात्य वस्य कर्मव्यतास्यादितिवाच्यम् साम्याभ्यामस्य सम्प्रति परस्यापगपस्य
थैकेम चस्माड्य इर्थनपूर्वसुट् [illegible] वसाभयोगत्वप्रयुक्तपसर्गयोगात् नच परनिरपेक्षकत्वेना न रुशयायुसंज्ञाप्राप्ति सापेक्षकत्वे
नवाकृतस्थपदकोऽसिद्धत्वाद्रूपतादृशसंज्ञायाहेतोर्यायोपदेशात्वस्यासिद्धिर्भवत्येवेतिवाच्यम् पुनः [illegible] किदारूपत्वाभावात् नचसत्वे
यद्धिस्यः स्थपदकोऽसिद्धत्वेनशात्वसिद्धिरितिवाच्यम् किसन्नेन यस्ह [illegible] स्येण क्षिपादिस्यो [illegible] भावाभावस्यापूर्वकत्वात् र
दाभ्यामात्स्येष्ठद्वितीयाय [illegible] त्यस्य नत्व [illegible] प्रतिषेधोवक्तव्यः इत्या [illegible] अन्यथा कारिं इत्यत्र धकारस्याप [illegible] विग्रहे ध
देनइतीस्थाने मकारस्य धकारस्य पदत्वेच रेफात् परस्य नकारस्य रदाभ्यामिति नित्वाभावस्य धकारस्य सिद्धत्वेन रेफात्परत्वाभावेनसाधुत्वा
[illegible]

वार्त्तिकव्यर्थतात्स्पष्टमेव । अत एव प्रत्यये इत्यत्र दीर्घोन । अन्यथा । पूर्वसुपसर्गयोगप्रतीकाशस्य णिकारेण सह दीर्घः स्यात् । ननु चैवमपि
साधनयोगे ऽनुमन्यते अरदमित्यादौ कर्मणि जिरनकारो नस्मात् कर्मकत्वादिति वाच्यम् । अनुसमभिव्याहारेण प्रयोगे रेवानुभावुकत्वेन सकर्म
कत्वात् । अनुयोगकस्य वक्तव्यत्वाद्दर्शनान्तर्गतत्वेन योग्यत्वविवक्षेन वारणीयमिति । यक्षगमा इति । यस्या गमायेदागमा इति विग्रहः समासः । योग
विभागेन पञ्चमीसमासः तस्यैव गतिकगतित्वात् । ननु सम्प्रसारणमन्यस [illegible] ह्रियश्चिदारम्भात्यासेदविर्यस्य [illegible] क्षेत्र स्यात् आह अ
प्राप्स्यतीति आकारकादुत्पत्तिविहितो रेफ नदाप्ताद्द्यति । ॥ ॥ ॥ हल्लोनकामृतिनारवुरेस्य वरुम् [illegible] नाम पा तिनिम्नमेव फलाभावात्
नचममस्थयमरजे रन्यादिति [illegible] पारणां संयोगसंज्ञा विना प्रत्ययस्सरपरसंयोगाभावेन सलोपान् । पुंस्यासद ममसङ्गतिमिति वाच्यम् । त
स्य वार्त्तिकस्य प्रयोजनाभावात् प्रग्न इत्यत्र मलोपाद्यानिदिताभिः सर्वे विमन्दे रूपसरव्यान [illegible] ऽकर्न व्यामिश्रोत्तरपार्थ अथ मा मज्जिनर्गमोक्ति
सहितव्याख्यानवायव्ययोरिवम्मज्जेः सकारस्य निवृत्तिः । ॥ ॥ ॥ ज्ञाप्स्यति । चार्षि । अनर्जः । निमित्तविना शाकपति सहचारस्थेन पञ्चमीसूत्रा ।
कारफलेन सर्वदेशय इत्यादौ सर्वत्राव्यस्या घुदाजत्वेन पश्चात्प्रत्ययस्वरेणास्तीति [illegible] वेणायनुदात्तत्वम् । अन्यथा अनर्जः मायुदात्तवाधि
त्वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ न रसातिशिष्टे स्वरे सर्वस्य मुपीत्यनेनाद्युदात्तत्वस्यात् ॥ ॥ ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । मम न पूर्वविप्रतिषेधेन न
स्यः पूर्वश्चीभावे [illegible] पूर्वविप्रति । नत्वभावविषयके विषयसप्तम्याश्रयतो न भाव्यमुपोपायामिति वाच्यम् । फलाभावेन तासिन्निति परिभा
षार्थे मानाभावात् । न चन्यद्ध्ययपरस्य विषयसप्तम्यामिति भातस्यास्सिद्धत्वात् । किञ्च विषयसप्तम्या पाबालापेनऽगिदर्थमित्यस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नपुंसकस्य मलचरः स्यचविप्रतिषेधविप्रतिषेधवियाम्सतुः ति भस्मा पूर्वविप्रतिषेधेनैव भाष्यत्वा पनक [illegible] ॥ ॥ ॥नाभ्यस्तो श्रो ष्टी तान्न ध्यावेका
र चवर्गो इको दृको रेष्टति वट्टवप्राप्ति वृप्ये जेकारस्यापि भव्रता लभस्त्वेन पर्यंड रो ते स्निवकरवाधतेहाय नभित्यादेसाधरेण भाष्या स्वाप्रा
पाभिः आदिपवन नास्पसमेदुतभु स्ननाटिवह वत्वनफ नविन्त्यभितिपाठको नभयासृतम् तदेप्यवाकारो कारयो रूपधमा नायाव
ने साविरोगोः पान गोपवर्तीत्याववा मापत्यादिपदस्य ग्रह्य हेतन तस्य इसी वेल्पम नम्पास्त्वकृतेनसिद्ध नेवत्स याधानाटसि
छः सास्यानत्योदि । निभाष्यरा स्वकारोकारयोः प्रह वस्थौको रेयपन्य प्राग्रेनाव कै विसावीधिमस्या अथरोमन्ता भावग्रापाठका
रायभोः गोः पानाभित्य स्यानवरूपप्रकीतिवदन्धकरणा मतस्या नित्यत्वेऽसिद्धत्वा भावेनरूप नीयानस्या नुकरणोऽ त्रेसादि
पदयो ने अवादेचाप्रसङ्गः वहचौ मतृग्राभिराराय त्वातः के चित् ॥ ॥ ॥नानुम्ता श्री ष्टी गौता ति कृत्येवेति नलुमात्यः
स्या नित्यतया नातापि धुकितत्पुहत्याः फोनतफ्रड संज्ञाभिमिनो विनाशधस्वाभावेन तस्रकनत्वायामनः हस्ववधीतिन्यायाप्रसन्नि
रितिभाव भसंज्ञायास्तु लुकि कृते नलुमतेति निषेधात् प्रदृस्यात नमिमू नादेनात्या कुवल्के स्यावमि तपुधाभिमानभावः ॥ ॥समस्ता
चनेति इदं वार्तिकं मतेतस्यानवमत्वत् प्राप्ति वेनति यो ध्रुमः ॥ ॥कोवेभात इतिलौकिकविग्रह वाक्यमिदं नतुतत्रात् ग्रंथविरोध
न समासः नचत्रिप्रत्ययेत्तुकीस्यसङ्घ तम् गोरादित्वेन पूर्वमेवडी । जिससमास रूप्यसंभवात् इतिकेचित् ॥ ॥टग्वत्वीम ति भउसंज्ञान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

छमनेकस्याप्रवृत्त्याऽनङः निमित्तविनाशाभावेनानङ्ङनवकाशत्यापप्रवृत्त्यापूर्वमङ्संज्ञायां तत्वं ज्ञातं तिष्ठतीति भावः ॥ ॥ ॥ कोऽयः ये ई ननु
टेन्द्रौ क्रोष्टाचारुभिवन्तः कुर्यो किपि किं आमित्ययासामिति अथ इति अन्यादेशे तन्मस्यादितिवाच्यम् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यस्य निर्दि
दस्यैवादेशो प्राप्नुः ग्रहेति निर्दिश्य अयरान् ननु प्रातिपदिकनिर्देशात् इ संज्ञा आयस्मात् अघस्य समम् ॥ ॥ अचिरः आम्नुमधिरीति श्री
श तदस्य इति स्पष्टे वोत तथैवानङ्त्वनामीति दीर्घस्यानिवृत्तत्वेनानिसादेशोऽपि नसोऽनेकस्त्रारा तस्येतिन्याये नपुनर्दीर्घापद्यसो इतिदो
षः अन्यथास्यानिवृत्तत्वेनानिसादेशो न स्यात् ॥ ॥ ॥ तिङ्स्वस्तितिस्यान ः ध से स्त्रिया वा भिन्नस्येत्यर्थे नवाकथनमेवप्राप्तेः
किंच प्रसङ्गप्रतिषेधे श्रास्त्रवरस्य ऽनितिविकल्पानेत्यर्थे ऽप्यप्रत्ययास्त्रि प्राप्तस्यापि विशिष्टत्वेन तदन्तस्यापि निषेधोपात्तिस्तु आह स्त्रीति नो
भयाश्रयत्वात्विसाऽचेर्यणालाक्षिकेनैवनश्रमाभात किंच स्त्रीशब्दस्य नञ्जे कार्थाभावापन्नस्याप्रदासऽनन्वयाभावेन तदनो
ग्रहणस्य दुर्लभत्वात् नैवयुक्ता भस्माह तस्यैव इति प्रसङ्गप्रतिषेधस्तु नगोरवापत्ते किंचऽनीतिवाक्ये पित्याया अन्भो वृक्षास
न्दरस्त्रीत्यादौ विकल्पानापत्तिः समुदायस्य स्त्रीशब्दाभिन्नत्वाद् भवतीति न चैवं कृत्वा स्त्रीशब्दस्यस्य समवायिभक्तिस्त्रीशब्दनदोषः
समुदायस्य स्त्रीशब्दाभिन्नत्वादितिवाच्यम् एवं तर्हि स्त्रीस्मिन्नुक्तेत्यादौ सन्निपातपरिभाषया नदोषः इति परिभाषा प्रयोजनदर्शनम् ततोनं
तदस्ति प्रयोजनं मोतस्त्वच स्त्रग्रहणे ज्ञापकं मतिस्त्वतस्य मवेक्षा भवतीति तत्प्रयोजनमेव इतम् नन्वेकैयट ः लोपकादेवासिद्धत्वात्स्वसादि
न पाठेन कर्तव्यो भवतीति ॥ ॥ समासः ॥ रोरी ननुव्यादाय सुपदत्यर्थेऽपि वहुपदव इत्यादेर्लुङ्नस्यात् समर्थस्य सुपदर्थापि नोक्तम् त्वयके
४४ फलाभावादेवनतस्य समर्थमितिबोध्यम् इति ॥ दृ शो ॥ नक्षत्र रोगे भाष्यस्वारसहीत तगहि ×३×३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यादीकुत्सितादीतिसूत्रस्यभाष्यरीत्याकार्त्स्न्येनिर्दिष्टमितिसूत्र वत्तस्यवैयर्थ्याभावात्॰ अनापन्ने॰ असमर्थसमासे अनापन्नेस्य॥ ॥ गोसपत्नस्याद्युत्र॰ वा॰ टी॰
अभिमानइति॰ मृत्तेमान् स्याभित्यादीतिग्रन्थास्तरवक्तारकुप्र ग्रहणप्रकारार्थमिकेत्यनेनपूर्वापेक्षयावैलक्षण्यंपदर्शितंकिं नतु मेतोगिधस्यानि
त्यत्वात् सुपूनसाहृप ग्रहणं मांसचम्पाद्युत्पन्नसिद्धत्वादतः सुपु त्वेनसाहृपकेशात्वेनसाहृप्यपात्यतेरति॰ वस्तुतस्तुइत्याधिकमुत्तमिमानइत्य
र्थः॥ ॥ ॥ नत्नोपश्चव॰ त्री॰ टी॰ । अस्यपूर्वपदत्वेऽपिघित्वंभवतीति॰ असंग्रहणफलंतुदिव्शब्दस्य घटादिशब्देनसमासेवदिशब्देनबा
सहद्वन्द्वे तस्यद्वियथार्थसावोपूर्वपदत्वेऽपिघित्वसम्भवेनपूर्वनियातस्त्रपम् अरपदत्वेनोतिनियमात्पदत्वाभावेनादित्यस्याप्राप्तापिघि
त्वाभावेननियमः स्यादितिभावः॰ तथाचोक्तवत् सूत्रसार्थकत्वायत्नोत्यपयाधिति बोध्यम्॰ सुपूतसापायधर्मोवादिनोद्देश्यकविधेयग्रह
णामिति॰ तेनराजन्यैर्जिज्ञासुरत्नैवनेकाज्ञितियदासिद्धिः॥ ॥१०॥ भ्रूव॰ त्री॰ टी॰ अव्ययत्वस्यभाष्येइति॰ तथाचभाष्यम्॰ ध्वादीनांसपुसा
त्योनत्सकारानात्प्रीतिधार्थमघवताऽऽकमेतत्॰ अर्वणस्त्रौसघोनश्चाति॰ अर्थावोपार्थस्त्रयोगविभागः क्रियते॰ श्वयुवमघोनामतद्धिते॰
अल्लोपः अकारस्यलोपोभवति॰ पुनः श्वयुभ्याः शौअइति॥ ॥१२०॥ अत्राम्पअोरु॰ त्री॰ टी॰ असाविसर्गसिद्धिमापन्नेऽपीति॰ नन्वेवम्
कु यात्वाघवायउशितिवक्तव्येऽऽजितिकरणंतिगुरात्रितिवेत्॰ तथासतिलाघवोऽस्वाप्रमः। ॥ ॥ ॥ ऋ प्र॰ त्री॰ टी॰ आमानीतिदे
शादिति॰ इदंमिवपक्षोविधिवत्तादितीयायाश्चोतिसूत्रंसाधकंतद्भियमन्मपदे आदेशोऽस्यसप्राप्तिप्रयोजनयोयादेशत्वनयाप्र
नेमाय॰ विसर्गादन्यासात्॰ युष्मान्तातनुनसानकारः न्यलोपेसतिचेतिदीर्घप्रसङ्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १५४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ सो॰ टी॰ प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः ॥ साऽऽतिवक्तव्यमेवेति परे दूति सूऽ॰ इति वार्त्तिक स्पप्रयोजनमचतुष्टयमुक्तम॰ संयो
गादिलोपविधिसलोपलणकुलानीति । संयोगादिलोपः ॥ काकुष्ठः शक्याना । धिक्कृतिसलोपः ॥ पयो धावनं न लभते गिरः ॥ कृत्वं कुश्चौ ॥ ततः काष्ठस्य
तेऽप्यस्यानविधाने नापि वत्त्वसिन्धेऽप्यतिवार्त्तिके भिन्नवृत्त्यादो धातोः कायस्य चयमानमिति इति परिभाषया के भादि स्पर्श निपातनेन रुप्तसिद्धे
त प्रत्याख्यानम्॰ एवं च काष्ठ तक्ष्णापेति भाष्यम् ॥ सपकोदाहरणमिति तत्र बाधाय ॥ अशास्त चेद्वाऽग्नि चेति सूत्रेषु च कार्यत्वे वमाविनुव्यामिति
भाष्येणासिद्धो लोपो वन्नस्य परस्य स्यात्काद्युक्तिः ॥ तम् तेनापि वक्तव्यमेव वचनेऽपयोधानमिति न लोप वाक्यार्थे प्रत्यय इत्यस्यापेक्ष्या कृता केवलऽनीति
वक्तव्यम्॰ प्रत्याख्यानप्रकारश्च तु सर्वमेकदेशीनयुक्तम॰ ॥ छिन्द्वेत्यत्र प्रत्ययग्रहणं कृत्वाभावदर्शी एकदेश्युक्तिर्वेत्यर्थीकृता भाष्ये उपलन्न ६
या व्याख्यावचनपपरिपतितस्त्याद्देशाद्व्यानाभिधानमिति विभाव्यम् ॥ १ ॥ अचः कर्तृयकि ॥ सो॰ टी॰ पूर्वसाद्दि सन्निपातेनेति सूत्रो
ल्यपत्वादिसूत्रपरिहारोऽस्मादि शेषकमेषोधनिमित्तता ॥ सोनाविभक्तिसन्निपातनद्रुतलोपेष्यादेशो विभक्तिवृद्धिसत्वात् नचाद्वे
कंप्रत्ययपास्तम्॰ ॥ ११० ॥ अजाद्यत॰ सो॰ टी॰ तत्र पात्ये ङीषीति अत एव ङीप्किमदित्य वार्त्तिके नशाने चरितार्थम्॰ सात्वस्य वा च्यते हि किन्नो
कत्वान्ङीपोऽप्राप्तावतेद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ॥ ॥ पत्स्यानात्यत्र॰ सो॰ टी॰ नदनाविधिसम्भवशनीति॰ तथाच॰ तदस्मान्नास्याचारिता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थात्. द्विगोरित्यस्य वाचरवस्यादिति भावः। अत्र होति। सू॰ ८।१। सामर्थ्येन जातादिवच्च इति। अनादेरिति अख्यन न कर्त्तो न शिक्षा विशेषया
सामर्थ्येन. न चेवमापि स्त्राव्यक्तीनां समाहार स्यादुक्तः। पूर्वत्र धृतत्वेन पुनः प्रश्ने। अनाङ्। विसर्ग पश्चात्मार्थत्वेन परत्वाद्द्विगोरित्य
स्यैव प्राप्तेश्चेति भावः॥ ॥ एत्यधातो भायामित्यत्र सू॰ ८।... इत्यस्यामगेवक नेधः॥ ॥ आङ्जादीनामिति। तथा सति तत्कालस्यैवोऽप्रा
पूर्वोदसहधर्मात्वायादेशेनात्काप्रवत्तसिद्धे आड्विधानं व्यर्थमित्याह। आड्जादीनामिति नत्वेवं पश्चाद् द्वित्वादेशे कृते परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वा
हरेणाय रीति स्यादिति वाच्यम्। तत्रापि दृश्यमानत्वात् एत्यादि इत्यत्र वत्वे उकारस्य सम्भवेन स्यात् कारस्य यणः स्यादित्यर्थे नतदप्राप्तेः। नहि स्या
निवर्त्तेनपरादिवत्त्वेन वाइत्वमाश्रयितुं शक्यं वच्यमत्वात् यतेन एत्यपकर्षकेशवार्थः। एकादेशे नानु स्यात् सम्भवाद्। नवेत्यो घ
त्रिभायः इतरस्य प्रतिपदविधित्वेन तद्धि वाधित्वा परत्यादिति वाच्यम्। मध्येऽपवादन्यायेन यतोत्यादेविद्धादिवत्वेन एङि प्रति
वचनवत्त्वाभावात्। निरवकाशत्वेन एवं हि प्रतिपदविधित्वं बलवत्प्रयोजकमिति विभावनीयम्॥ ॥ ॥ एत्यारीति। इत्यरायः
स्थानिवत्त्वेनाच्चेतिधात्वेथाने त्यर्थः॥ ॥ नचपररूपमिति। यद्यप्यात्त्वेतिपवादस्तथापि मध्येऽपवादन्यायेन अ इत्यत्र आ
·गुण इत्यस्यैव वाधकं स्यात्। पररूपं तु परत्वात् सविषयेस्यादेवेति नातः तत्त्वादपकमेवेति भावः॥ एत्यधातोऽपि आरायः इत्य
ते॰ रो॰ ८। प्राग्धातोः इत्यादौ योगविभागेन इति अर्थवदन्ति। उपसर्गयोगपक्षे त्वात्सामान्यबाधकप्रत्ययस्य पूर्वं धातुनायोगसिद्धा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नितेतत्रानुपपन्नमात्रास्थाने विंशत्यादेन्नः परत्वयोग्यादित्वो स्त्यर्थ इत्यकं म अत्राधाम् पक्षीतिरा चेत्वन्यथे इउ धातो युक्तः कतमि त्यादि
ष्मायामिया नियमेउ प्रत्युतानि अथुनापि प्रसक्ता वस्थायामेव वा स्तां युक्तमनिराका नाप्रसक्तावस्थायां चोक्तः इत्योपसर्गयोगात्पूर्वमेवे
तिन्द्रावः स्त्रीस्या तन्त्रा हातृत्वयो गोपसर्गादस्वत्वमेवित्यस्येष्वा स्तामान्नक्येम् इति अतएव हृदमन्व ङ्कम् पूत्रावतेश्च मियोनीत्योमलत्वरा
त्वयोर्ग्रहणं चरितार्थम् तन्नहि उपसर्गस्या यत्ताधित्यस्य हि न्नाम त्या स्त्यस्य वपदद्वयापेक्षत्वं सव सादी यस्यापि तत्वापि ति नतया तासि
तदर्थत्वलत्वरा त्वग्रहणं संयोगादिग्रहणं त्वधमेवेति बोध्यम् ॥ ॥ ॥ अव्यक्तानुकरणस्य ॥ पदिति ॥ घटकिति ति नन्वत्रा नद्यस्यार
माके व्यक्तानुकरणस्येति वक्तव्यस्य परस्रूपं ध्वेतीति स्यात् नदुभौति न चद्वाम्रेडितस्येति सूत्रे आम्रेडितस्येवेत्येव सिद्धे तथा करणम्
नोन्यपारिभाषाया अप्रवृत्तेर्ज्ञापक मितिचेन्न तथापि पटत्यत्र सपूर्णस्य पटः प्रकरणापन्नोपटती ति रूपाः सिद्धेरेव श्रोदा
हरणासिद्धो प्रत्युदाहरणान्तरे चानं निरूपणं अधिनन्दगाफः नाम्रेडितस्येत्यत्र त्यान्तग्रहणाभिर्दं तथा ताङ्ते रत्रानुवृत्या
निर्वाहः कार्यः एवञ्चानेन एकाणति सूत्रादतेरत्यनुवर्त्याव्यक्तानुकरणस्यातश्च तो परस्य पररूपमित्यर्थः तथा चात इत्यनुवर्त्य मेसा
मर्थ्यादत्यवर्णव्यवधानमदन्तस्यानुकरणस्य इति सामानाधिकरण्याभावश्च बोध्यते ना नर्थकपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकं न तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नरस्तो ऽपपदानुवृत्तौ अवोध्यम् एवञ्चनो वा हल्तासङ्घातस्तु ङ्गं बाङ्गिति॥ ॥ ॥नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । नन्वत्र नलो
पोऽ तिङ इत्येवास्तु पदस्येत्यधिकारः तथाचायमर्थः तिङन्तभिन्नस्य पदान्तस्य नलोपः अस्मिन् पक्षे ऽ हनि लुगदोषाभावात् अ
र्थवत्सूत्रे धातुग्रहणमपि न कर्तव्यमिति महद्लाघवम् मचीतङन्तं हि पर्याङ्गि भगात्तु प्राति पदिकतया ऽ प्रवग्राह्यम् तथा च दर्शि
मानित्यादौ न लोपो नस्यादिति वाच्यम् प्रसङ्ग प्रतिषेधाभ्युपगमात् किञ्च भाष्य प्रामाण्याच्च तथा च ङस्ङौ इति सूत्रे नातोऽप्रसारणा
यनालोऽन्त्यमदादेशस्य विधायनादेशे एवं योगविभागे न साधितम् ततआपः सम्बुद्धौ आपएकारः स्यात् सम्बुद्धौ आङि ओसि च एतद
ऽनेने एव हि लि लोपसामर्थ्यमनादेशस्य नकारे परे ऽवृद्धौ विनष्टं तम् तथाहि नकारे परे आपि च परे नस्यादिति सूत्रार्थमास्तू
ते भ इति नान्तस्य नपुंसकस्यातिदेशः प्रकृतन्यासे पूर्वान्तस्य हस्वया प्रयत्ने ऽ नाप्यकर्त्तव्यः सूत्र कृतः स्पष्टं वत्र ऽ मानित्य
त्र नलोपापत्तिः नचस्त्र सामर्थ्यम् निर्विसर्ग रूप साधनार्थम् प्रस्य स्पष्टतमेति चेन्न नलोपकरणे न रेफस्य का प्रकर्षो न खा
निर्विसर्गरूपस्यासिद्धत्वात् ननु सर्वस्मिन्नित्यत्र नलोपापत्तिः न वा अस्ता सामर्थ्यादिति वाच्यम् सर्वनाम्ने [illegible] नस्मरूप
नचरशब्दे न समासे सप्तम्या अलुकि नलोपे नहि सर्वस्मिन् परे यत्र नलोपस्यासिद्धत्त्वा सपोगसत्त्वायाम् एरन्त इति प्राप्नुमा

दृष्टेन धातोरित्यर्थः इति चिन्त्यम् । स्मात् इति स्मो इति नासंयोगान्तलोपेन तकारस्य निवृत्तिः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपाप्राप्तेः हन्तेर्लिङ् तङ् अपि इति रूपं तु आप्यहनमायीत इ
त्येवं सातत्यस्य आभामेषयितेति अहन्तेः तस्मात् सिचि आदित्यस्य लोपे ततः किपि नलोपो नस्यात् । नलोपो तेङ् इति न्यासे अहृ वा चायति आति अन्याद्वेमहनि
त्यस्य समासः अभहन इत्येवं सततं पस्याक्रियायां भाहा इति रूपं सवेनाम वोति रार्थः इत्यनामा ङ् आभो नस्यात् पन्त्वेन वर्जन तपस्या आति किं हि
ङ्पः प्रसङ्गात् तथापि ततो सिचि हिलोपे क्विपि नलोपो नस्यात् अनवाराख्यानमाख्यातमेतत्यमनेन समासे विनापि प्रत्ययाभिपूर्वपदस्य लो
पे नेरन्निमित्तासिद्धत्वेन नलोपः सिद्धतीति अत्र न्यासे तृतीयाङ् नत्वा भासिद्धोरितिमहत्यायुवम् ।। ।। ग्रावाद्युपसंख्यानं अधिकारमथाभाष्ये वो
ङ्गोक्षः किमर्थं अधिकारे साधिकारात् सिद्धे स्वक्रम्यस्य स्वपक्षार्थमिति । ननु इत्ययं पूर्वं न वायमेव यत्येत्यमनदीसंज्ञायाश्चाधिकारार्थेन चन्द्रोक्ष
ग्रहणाभावे परत्वात् घिसंज्ञैव नस्यात् तथाप्यस्य चरितार्थत्वादिति चेत् न स्वपक्षार्थाः श्रेनिति यत्याशेतादर्थमावश्यकमित्याशयात् आर
अत्याद्विपताङ् इति ... इति चकारेणापुनर्वचनापरकं आहतीयस्थानवकाशत्वे अग्र्यन्थ इत्यसंभवतिवा वेति त्वाचिदः ।। ।। विभाषामितीकि
स्यतीति । ननु नेदं प्रसुदा ह्रस्वामायाति विधिग्रहणाभावे सर्वे परत्वयर्थस्त्रीकारेऽभावा विभक्ति आमि इत्यादावपि निर्वाहे स्वस्थाद्यादिग्रहण ८
व्यर्थं नविहितस्येत्यर्थलाभात् न च यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि योगविभागे नोत्पादि तथाप्रयोजनाप्रकृतिः प्रदर्शनार्थं सामान्यत्वावश्यक
भितिवाच्यम् तथापि प्रत्यये यस्मात् इति न्यासेनासिद्धोरिति शङ्कातादवस्थ्यमिति चेत् न प्रत्यासत्त्यात्र प्रत्यययाहक स्वादीति तत्वाद्विदः
।। ।। ।। ग्रावाद्युपसंख्यानमिति किम् । गणफल प्रयत्न लघ्नान्यापि भाषापरिस्थितेः अथेदं समाधानम् । विशेष उप हल प्रत्ययलक्षणान
किं वृथा निर्बन्धप्रत्ययस्य प्रयत्नमाहितस्त्वेनालिङ्गप्रसमुदायस्यातदादित्वस्य सुलभत्वात् तथापि पुनस्तदर्थमाचार्यो हि किं लङ्गणीति न्याय

ण इति वः । पुनातीति निरपुर इति व्युत्पत्त्या पक्षाच्छिद्र तस्मादादेः सत्वान्नदोषः ॥ ५ ॥ ॥ यञञोश्च ॥ अस्मिन्सूत्रे केचिद्वहुवचनं प्रयुञ्जते यथा पाणिनेरिह गोत्रम् ।
नेह पौत्रा दौहित्राः । पूर्वं नयते चानन्यपरको ऽप्य आनन्तर्ये इत्यस्योदाहरणम् । एवञ्च पूर्वापरनिरपेक्षो यमिति तन्न । हरितादिगणे ऽहितः पाठात् अयमानन्तर्ये
विधीयमानप्रत्ययो न । तत्र तत्केचिदित्यन्यापेक्षेन बाधः । एवञ्च यत्र गोत्रप्रत्यये । तिदित्सितातदादिप्रत्यये उपाख्यानात् । यञ्प्रवरप्रकृते गोत्रग्रहणाभावे । प्रत्ययमा
त्रग्रहणं स्यादिति । तन्न । गोत्रात्संघे इति सूत्रे स्थराजन्यग्रहणं ज्ञापकं तेन स्यात् । तस्यापि पुत्रयानन्त्वादिति दीक्षितानाम् इति तत्त्वविदः ॥ ५ ॥ ॥ स्वपेः
सम्प्रसारणम् ॥ नन्वनेन्यप्रयुक्तः सासम्प्रसारणमित्येवास्तु सम्प्रसारणादिति भाष्ये नच पुनः सुप्तादौ नन इति पूर्वान्विशिष्टस्यापीति वाच्यम् । नच
सम्प्रसारणास्त्रवे य स्थेन पूर्वाज्ञितस्यप्रवारणात् । अन्यबाधकपरिभाषया नारोभ न संप्रसारण सूत्रमपि न कर्तव्यमिति पृथक्त्वं भाष्य
यासदनस्य भवा । सूत्रेण लिटः कसुरादेशः दुसदा दो भकरोत । तिरिश्चादनोपे चक्ते सेदुस इत्यत्र वलो सम्प्रसारणमिति तत्र दोषः कार्यविशिष्ट
स्यस्था न सम्प्रसारणं स्यादिति केचित् समादभृ भ प्रतिपदो क्त्वा न्यूर्वस्मि नवस्थायामेव संप्रसारणो कृतो इत्नो पेक्षते गृहोजाभावात् ।
विदुसतीत्यत्र तो रवरोत्पावस्वन स्येवाभावेनवोऽस्व नेक्स्याभावाद्य । नचवेनधातोऽकेवातस्य गपूर्व्या सत्यासप्रसारणं पुनस्स्यादितिवाच्य
नः स्याधिधेयस्य भृ इद्यत्वसम्भवात् तस्मात् सुवचोयमिति तत्त्वविदः ॥ ॥ ॥ ॥ नदोःसः साबनन्ययोः । तोसः साविति न्यासोस्तु नचानेनबक
इत्यत्र तुदः परादिर्वेनसत्वायभिस्तिवीच्यम् । अकारा प्रतिपदोक्त परिभाषया वारणात् । यस्तजग चातिन्यासेन तस्य स्वरणात् न पत्नीप
सामर्थ्यात् । न नपूर्वा नत्वेन इम्भायात्रिः । पन्निपातपरिभाषयाभारणादिति चेत् । न शब्दन न भाव्ये समासे कृते तस्यैकाकि अनद्युपसा ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नरोरिक्विपि अत्रावृद्धे नोमित्रशब्देन समासे न च नलोपे कृते ऽभित्रशब्देन लोपः सुप्स्वरीति नलोपस्यासिद्धत्वाभदागमन्यायेन तत्वात् नयोर्नस्य भित्रम्भता इति पूर्वपदाद्युदा
दाचारश्चिवन्तात्क् तन्मतेऽनश्चेति तत्र च तत्र अन् इत्यन्तकरणं कृत्यो कृ
नलोपनोः सिद्धान्ते तु तस्य परादित्वेन ङाव्यवधानान्न भवति न चान्तनलोपे ऽकृते व्यूहपरिभाषया नञ्लेति तन्मते सुवचमिति वाच्यम् प्रकर्षेणानाशीयते इति नानुपसर्गात् य
शित्वादोषस्य सत्वात् ॥ ॥ ॥ साधकतमं करणम् तमपग्रहणमाधारेऽधिकरणमित्यत्राधारग्रहणं व्यर्थम् आसन्न कारका धिरेशब्द ॥ प्रकर्षेणानाशीयते इति नानुपसर्गात् तस्य न्यायस्याविशि
त्तु दर्शाः गोशामुख्यन्यायात् जज्जल्याधीयः इति गोशाधारेऽस्यात् तमपग्रहणं ज्ञापकात् अव न्यायेन प्रवर्तते इति नोकोदाहरणासिद्धिरिति तन्न तस्य न्यायस्याविशि
घ सूपोपादानुविश्रय त्वेन प्रकृते तत्वाभावात् ज्ञापिते प्रकृते चारितार्थ्याभावात् न च चोरवराणाधिकरणस्याभावे कारकसंज्ञायाश्छेदपत्त्वाभावात् कथं वाक्य
र्थ आक्षिपन्तो वृद्धेः भावादितिवाच्यम् कारक इति सपूर्वा प्रथमार्थे तत्संज्ञानिर्देशात् कारकादितद्युतयोरित्यादौ कारकशब्द स्वयते तेन न दोष इत्या
स्राया नदि ति चेन्मैवम् तमपग्रहणं ज्ञापितामकेन कारकाधिकारे त्यस्याभावे कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्यस्याप्येकत्वनिर्धारणपूर्वकं परस्त्वलोपाविघ्नः ॥ ॥
॥ ॥ भूपादीनि नन्वत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् हल्ङ्यादिलोपो दुर्वारः तथाहि भूधातोरशीर्लिङिस्थाने तिपि कृते तस्यात इत्याडागमे चकृते भूयासत् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपः स्यादिति चेन्न अत्र दीक्षिताः हल्ङ्यादिसू
पेऽथ चरकोरिति सकारलोपे च प्राप्ते त्र[illegible] स्कोरित्यस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् हल्ङ्यादिलोपस्य स्वभवतीति चेन्न अत्र दीक्षिताः हल्ङ्यादिसू
पेऽथचरकोरितिसकारलोपे चप्राप्तेत प्रत्ययेनाङ्स्याक्षेपः एवञ्च एवञ्च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्ङ्याब्भ्य इति सम्बन्धि अपृक्तं हल्ङ्यादिसू
चेसुदृतिप्रत्ययः तथा च प्रत्ययेनाङ्गं बोध्यते स्थिता कांक्षत्वात् प्रत्ययेनाङ्स्याक्षेपः एवञ्च एवं च हल्लन्त्याद्धल इत्यत्र सुतिसि सम्बन्धि अपृक्तं हल् लुप्यते इति स
नार्थः तथा च प्रकृते हल्ङ्यादिसूत्रे प्रत्ययान्तत्वाभावान्न दोषः भट्टमते तु आक्षिप्यमाणस्थानेन तया प्रत्ययेनाक्षेपो न स्यात् अतः एनाद्वात्रस्थलेप्रत्ययपरित्यागरहयस्सा
त्प्रत्ययविशिष्टनदीसुपतिसृते तथा च प्रकृते तदादेहल्ङ्यन्तत्वाभावान्न दोष इत्यलम् ॥ ॥ ॥ मय उञो वो वा अत्र शब्दरत्ने उक्तम् न चानापित्त्यासेसा
न्निपातपरिभाषया ऽनुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यम् त्रिपाद्यां तथा पाठे न सन्निपातपरिभाषयानित्यत्वस्याज्ञापनादिति तत्र दोषो प्रावर्तकं कर्वन्ति त्रिपाद्यां पाठप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५६

त्यऽउऊऋमित्यादौ वत्वस्यासिद्धत्वेन तत्पूर्वं ऽ आरि पश्चात्पूर्व [illegible] मच्मादायव त्वप्राप्तिऽ स्मृटी व्यवधानात् निर्दिष्टयमानस्याभावात् नापि द्वितीयम् आन्वि
पातदरिभासया मित्य [illegible] वाभ्यनुक [illegible] नदप्राप्तेः रथवत्वाभावाच्च इकोयणचीत्यनन्तरपाठेऽस्मुटोऽसिद्धत्वास त्वेऽओऽभावात्
ऽमुटो प्राप्तिरिति तत्या ठस्य चारितार्थ्येन वारिभाषाऽनित्यत्वे प्रमाणा [illegible] नान्विन्यमिति अत्रायं समाधिः एतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन नैषायमनभिमाना
त् नयाहि मयउञो रस्य वो वेत्युच्यते इकोयणचीति मयउञो वेति नैव न्याङ्क्य [illegible] अन्यथा सिद्धत्वाद्वत्वस्यप्रामाणान्यादिरन्यत्र सन्निपात परिभाषासिद्धेना
द्धौ दाहरणासङ्गतिरिति स्पष्टैवेतिदिक् ॥ ॥ ॥ अचोऽन्त्यादि टि ओमाङ्तीति किम् कशीकः नलाटकः नचय लाभावान्नेतसंज्ञेतिवाच्यम्
आये किन्त्वपस्य क्स्वरापत्तेः हनिकितिचेति ध्रुमापत्तेः स्यादेतत् अग्रहणामास्तु न्यूनिन्त्यु टित्येवास्तु हलन्त्यमितीत्संज्ञायाइष्टासिद्धमिति च
न्न न्यायेदोषापत्तेः अपित्यक्रोजस्चवणापत्तेः जपशामत्कास्वरविधायैकस्मिंतिमुनेःकम् अप्प्रत्ययाद्यन्तस्वरापत्तेः शीलादोषा
दायनेक दोषापत्तेः अत्र केचित् समासान्तस्त्वेवास्तु प्रदेशेष्वदृष्टोऽप्रपाठ्यहतिचेन्न उपटिग्रहणानर्थक्यापि लस्यत्वानापत्तेः किंस्वरानाप
त्तेः प्रदेशोटाभक्ति पाठित्वा टीतिवक्ष्यामि चोटो रेवलाघ्नेऽर्थापत्तेः अथ पठिष्यामीति चेत् भाषान्तरस्यैवानापत्तेः चायप्रदेशे रूपेत्वाऽ
नेकाल्लिङ्दीतिवाच्यम् क्वप क्वद् क्वयद् कि वदोक स्येशानापत्तेः नचेष्टापत्तिः कश्चवयाजनेः किं लभिमि नकेकरणाभावायनापत्तेश्च
अथकाविरुत्य येवसकोरः पठोत् द्वितीया द्विवचनान्तरा इति मनक त्रप्रत्ययायम् टकारत्वादे पठिष्यामीति चेत् कमिवायन्नोपि तत्स्वरानानु
पत्तेः नचेयादेशोवाचकः विकल्पापत्तेः नचकका सदेत्ककारः पश्चात् कि नादौ त्वेसदृहाय नत्र गुरुकानिषेधकोऽसेत्पाद्यम् तथैवासिद्ध ५८

४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिस्त्वस्येत्वानापत्तेः नैरस्थापत्तेः अयङ्कारादेशमनापत्तेः गवीरिवधिक्षिसनाम्बुधाना देवरदस्य इत्यत्रापयिष्यत इतिवाच्यम् खशंशोहो नाखितिपाठे
नरिवत्व सामर्थ्यापेक्षाभावे ऋगु आदेशमनापत्तेः स्वादेचादीन्पठिष्यामीति चेत् चित्स्वरानापत्तेः अयजकारः पदान्ते रुङ सापविसमाप
त्तेः परत्नपस्यक्षेमाक्कानासपातेः जुसिसपठिष्यामीति चेत् अपुत्ययश्चादाकुण्डलापत्तेः असरस्थाने उसपठिष्यामीति चेत् तथापि जिसोरु
त्वाघासिद्धः ङादिः कियतद्दीतिचे... करोककारस्वरस्थाने ह्रस्वलक्षणपूर्वपाठत्वेनस्थाह्वरित्यत्र घुमास्थेतीत्वा...पत्तेः गोपिनपाठ
त्वावयः खस्थाने उसपाठेन नकारापत्तेः ङुगपठिष्यामीति चेत् अकस्थानेजस्त्वस्यापि संदेहत्वापत्तेः किञ्च यत्नेत्वादोचस्य त्वाना
पत्तेः कण्ठ्याघ्रमापत्तेः अर्धविरतकार्यविधानसामर्थ्याद्घुस्ये सज्ञाभुजङ्गमानि पठिष्यामीतिचेत् उङ्ङसादोङस्ये त्वापत्तेः ऽत्यस्थाने नपं
पठिष्यामीति चेत् कादिषु ह्रस्वपठितत्वेन भवतो ह्रिकिञ्चि गुणावारणायङ्किङितिचेत्यत्रकि कृतीतिपाठनेनवमूद्वेत्यादावपिगुणावारणा
य संयोगाधिरे ङिकिदित्यत्राह्निलस्पादव्यपवर्तन्य त्वेन चक्रे इतिमध्यमपुरुषैकवचनशान्नादित्यभिनेवापत्तेः ग्रावितिपाठ तन्नावयोः पूर्व
पठितत्वेनन्नांकरापत्तेः ठकारटकारावितिनपाठितुत्वावयोः संयोगोन्नादेशेपि हसन्नापत्तेः सिद्धान्तेनाचिसेवाटरित्वाभावान्न भवति
नचैकादेशोयादेशोबाधको... ग्रहणवदविकल्पाकारपाठेदेलोपापत्तेः किञ्चाङ्वानिपिङस्येत्वापत्तेः तस्मात्सपूर्वोसवर्णस्यचेय
थ्यापादानमनुचितम् न्यप्रदेशोदपठित्वा निनीत्यत्रटीतिपाठम् त्रायदेत्रो जंपठित्वाऽनेकालोऽन्ततिक ...त्वकारसकारोपात्योविप्रत्यय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थानेद्विप्रयाच्यः परस्त्रैवं कारिति स्वमतात्प्रख्यापितो भवति ॥ ॥ ॥विभाषाप्यामिति स्यान्छ्या[illegible]त्य नस्वार्थिके केरा इत्वेसाधुः नैताक
ऽ चपत्यन्तं क स्वार्थिकस्यापवादः ॥ ॥ ॥ व्याघ्रादीनामिति अकचमुक्त्वा वेकाल्पिकत्वमिति व्याघ्रादयस्तथा इत्यर्थः एतेनायं प्रयोगे साकेर
वृ. णार्मीया या सर्वनामत्वेन स्याद् प्रवृत्तिरिति यदुक्तमित्यपास्तम् ननु स्वार्थिकपत्यन्तस्वार्थिकस्यापि अकच्प्रवादसतीतस्येव सत्वे
८ नात् स्थाने इत्येन्न्वाभावेन विकल्पाप्राप्त्यो अनित्यत्वोपस्थापकस्य रूपसकृत्गतवात आह नहि इति समानार्थत्वाभावेन ताद्रूप्य[illegible]ादप्रा
प्तिरिति भावः ननु नैवं प्रयोगापत्तिरिति चेत् व्याघ्रादीनामन्यस्याप्युपपत्यामूलोसङ्गतिस्तत आह अकचमिति चप्रयोगस्यैवोपपत्तथानो
क्तम् किन्तु तयोरुद्देश्यतावच्छेदकाभावात् स्याङ्गपत्यास्वरूपासङ्गतिरिति [illegible] ॥ ॥ ॥ अल्पप्राणतयापर्यन्तभेदादिति मूले उक्तम्
तदसङ्गतम् तथाहि सकारस्य विवृतप्रयत्नत्वात् तकारस्य स्पृष्टप्रयत्नत्वात् आभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्य भेदसंभवेन सकारस्य तकारवारणे
सिद्धे बाह्यप्रयत्नपर्यन्तानुधावनमयुक्तमिति ॥ ॥ ॥ उपलक्षणत्वाभिदंवलयोरिति ॥ नन्विदं न्यूनमुपलक्षणविनोक्तत्वादोपकारोपतारि
ताद्यो दितिचेन्न वलयोरित्यत्र लोपो व्योरिति लोपेन यकारस्यापि ग्रहणान्न यद्वा नैवमुपलक्षणाम् कथं तर्हि सूत्रे वाग्रहणार्थं म
तद्विशेषक किन्तु रेफे न प्रवर्तते एतद्धि सकस्यानप्रयत्नाभ्यां मध्ये त्यमत्यन्तो चादिता थो वकारे [illegible] पेन कारेन प्रवर्तते एवं लकारे चेत्याद्यर्थो
न कोपिविधिर्वकारे प्रवर्तते इति समासाभावमिति तत्त्वविदः ॥ ॥ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अत्यन्तसंयोगत्वं केनापि निरव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छिन्नत्वमत्यन्तासंयोगत्वम् तच्च व्यापकत्वापरपर्य्याय: व्यापकत्वञ्च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् तथाहि मूर्त्तिमध्वीतद्वया
देवन्नेक्षणासङ्गति: कथमासमध्वीतो देवदत्त: अत्र मासंस्मरादोन्नेराहित्तीयावर्त्तीति तस्मात् व्यापकत्वमर्थ: इङ्धातोरध्ययनरूपोर्थ: आश्रय
त्वमाख्यातार्थ: तथा चासव्याप्यकमध्ययनताद्रव्याव्यवताश्रयो देवदत्त: तद्भमासमध्वीतद्द्व्यादाधन्नुपपन्नेकथं मासत्वसमानाधिकर
णायोत्यन्ताभाव: प्रतिपादितावच्छेदेन अध्ययतमत्यन्ताभाव: तत्प्रतियोगित्वमेवाध्ययनम् अध्ययनेव नान्न प्रतियोगित्वमास्तीति क
त्वमासमर्धीतदेवदत्त इत्यादि स्थले द्वितीयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति चेत्: व्यापकत्वमत्र स्यात् प्रतियोगित्वव्यधिकरणाघटितत्वात् तथा
च नोक्तपपत्ति: प्रतियोगिव्यधिकरणव्यापनं स्वसमानाधिकरणीभूतोत्यन्ताभाव: घटत्वं नाभाव: अध्ययनात्यन्ताभावस्तु नता
दृश: तादृशाभावप्रतियोगित्वमध्ययनेनास्ति किन्तु घटेवर्त्तते अप्रतियोगित्वमध्ययनेवर्त्तते इति [illegible] व्यापकत्वं [illegible] स
गति: सुप्सुपा सह इत्युदाहरणीच [illegible] न्यिकत्वादितमत्रो [illegible] यांप्रतिकं [illegible] इतरयोरिति सूत्रेण विधेयसूत्रेणा
विधेयसूत्रस्याभावस्तु [illegible] इतरेत्यस्यागमाधिशिष्ट इतरयोरिति [illegible] वनेनास्य विधेयत्वस्यास्मिन् [illegible] व्याप्राप्त
तत्सूत्रस्य [illegible] नासिति नान्वितरयोरितिसूत्रेण विधेयसूत्रेणाभावस्तु [illegible] इतरेत्यस्यागमाविशिष्टस्यस्वाविधे

मे [illegible] ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्वाभावेन त्वस्मिन्नुदृत्यत्वसे भवेन्पुनः पुनरादेशे प्राप्ते तद्वा निर्कं द्विवचनं तेन चैयेपरिभाषा व्याप्यते इतितत्वं वि[illegible]दस्यामा न मितियदुक्तं तत्
६ सम्यगेवेति तत्वविदः ॥ ॥ ॥ तिङ्न्तेकर्म्मके दिवमिच्छतिदीव्यतीति दीर्घः प्राचां प्राप्यादिक इति दिवयच्छा तत्क रोतीति णिजन्तात्किपिस्थानिवत्वात्
तृ नचाति लोपस्य स्थानिवत्वेन भव्यान्नभकुर्कुरामितिनिषेधः नोक्तः कुर्द्धुर साहचर्य्यणाधातुप्रत्ययस्यैव तस्य प्रवृत्तेः नच भव्याद्वित्वे
८ पः पुकृत्येका जिति पुकि तिभावापत्तेः प्रत्यासत्यायप्रत्ययानरूपितात्भसंज्ञातोहृजापृत्ययोनहन्त्येवानिवेशस्याइकारेणप्रकृतित्वभावा
द्वेतिवाच्यम् एवञ्चायस्यपवः पूर्वपदेदृतितत्वविदः प्राहुः ॥ ॥ ॥ स्वोजसमौट् अन्वर्थसंज्ञेयम् प्रक्रियाधवादनुत्तरत्वात् सर्व्वस्यप्र
सोरस्यहरामेवास्तुशीचेन यद्वोभद्रत्यन्यपदार्थसरू ग्रन्थिते त्वमेव तत्सो ओमिङ्क्तोप्रक्रत्ते सकारस्य मधुं घ्यरोतिरुत्वे कोड
त्वस्यात् हलस्यात्सिद्धत्वात् नचसमुच्चये शेवसिद्धत्वे उत्वविधायकशास्त्रेत्व्यर्थमेवस्यादितिवाच्यम् उत्वविधायकस्यन स्यात्प्रथ
मेकृत्वेन दृश्यात्तेत्यादिचरितार्थत्वात् स्यादेतत् इष्टक्रत्वे [illegible] पियद्योवेत्यत्रनदोषः अतारं [illegible] अनुपलब्ध हणोपानिषादेः इत्वेक
नेत्वस्यवस्यपास्त्रिवत्वाभावात् तद्धि हिसकलेनाइतादेशो धातु पस्यदेरूवेच्छा इत्यायन्नो अन्यथा उ अवाह्वद्वया हल्स्यात्सिद्धत्वान्त
दुपप्राप्तिहृयर्थंस्यवमेचेतिवेन स्वत्वप्र कृत्यारामहृदेवसभात्र अञ्जीत्वापेग रोऽन्ततहृयत्नेन कृतास्तुन पस्य न सिध्यनेन विनीय
मोनाप्यय स्वव्याहृजलेन तस्य चाशिताप्यात नचैकाच्येवमेयत्र र कृज्जोदितिसूत्रस्य पुतार्थयायक स्य त्वा [illegible] स्वात् सद्दला ४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुस्कात्परत्वेन ऐ लोपे इत्याद्यप्राप्ता अप्युता दिति ज्ञापकस्य अस्त्वादिति वाच्यम् सम्बुद्धि अम प्रथमैकवचने सहभवान् देवदत्ता अग्नेसा दोदोसस्य दुर्वारत्वात् नचाहूत
माहुाने नत्वसंबोधनस्या ओमलक्षणम् तथा च पुतस्य संबोधनविषयत्वेन इकादाहरणे प्लुतस्याइीकं मादीत्वाच्यम् आकर सूत्रेनवाकृत् म शायः समावेशो
किं फलम् शास्त्रीवकुर्व्यस्य गुरु रिति पुनः नदी च बन्धु ती ति पूर्वपक्षान्नोदान्न सवर्णेत्र भोः प्रोप्रोत्यपापा प्रथमैकवचनेसोप्लुतस्य स्कुल भवत्वात् अन्यथा नत्संबोधनुभाव
गुणात्स्यस्य प्राप्तात् दस्तं गतिः स्यष्टेवेतिदिक्॥ ॥ ॥स्कृ स्कुनरति अन्यथा सुत्रस्यादोतनद अयियोनरस गतिः स्यष्टेव नास सनु तभिमन्त्रीति परिनाओ पास्य
त्वासु विपरे इत्यर्थेन त्वाक्यस्य नियमनात् वाधिष्मा कां सत्वेनापस्थिता उस्यवा नभू सैतान्यकां न्यनदन्तो विधिः नानु ता आ ज्ञीति परिभाषायोपस्थित्वापि स्सुपा
स्थित स्वपूर्वस्य इत्यर्थे परत्रादो पाठानाभावा दसम्पृक्तमिति चेन्न तदुपस्थित पूर्वस्येत्युक्ते ऽर्थात्परकस्येत्यर्थस्य सत्वात् केचित्तु इन्तमेकाच्यामित्यादि
नि दैशेो लेसानुरोधेन त्ययं च पञ्चम्यन्तानाम् कार्यान्तर विधानाय न्याय्युत अतः शब्दस्वरूपस्य विशेषणतया तदन्तविधेरभावः इदन्तु तात्पर्यग्राहकसूत्रि
तमित्तरोः सुपीति सूत्रे शेखरे स्थाहुः॥ ॥ ॥अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति नचप्रक्रिया लाघवायास्त्विक्कर्तव्ये ह्रस्वविधान सामर्थ्याद्दीर्घाभावइति चेन्न
भातोनापहरतिवार्निक भाप्राप्त लोपवारत्नार्थ नद्या रितयथात् नेप्रतिपदोक्तस्याका रस्यग्रहणमिति ज्ञवने कुमस्यावम्य परत्वे ह्रस्वाघरित आपने
रिति भावः केचित्तु सन्निपातपरिभाषया वारत्नार्थ अस्यमिदर्मित्याहुः॥ ॥ ॥आण्नद्याः स्पसि अनुशासा जकवं स्याप्सिद्धत्येवाल अकरन्त्
स्याहुल न वकुनदोम अटोपदर्येतान् ग्र रत्नादो तेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नदोषइति चेन्न तत्केोसि इन्यन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घस्यानं
त्वेनवाधायनोराम्मानित्यादौ सिद्धप्रायत्वेः नत्सत्वेतु पञ्चा व्याप्तिविरोधान्नतेनतद्वाधइतिवोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ० ॥ ॥९०॥ ॥८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu